

Csonka Ferenc

A DÓZSA-FORRADALOM ELSŐ EPOSZÁNAK FORDÍTÁSA

(Fordítói tévedések a Paraszti háborúban)

A magyar irodalomtörténet az első Dózsa-témájú műnek Adrianus Volphardus munkáját tartja.¹ Ez az eposz azonban elveszett, s így az első dicsősége jogosan illeti Taurinus Istvánt. Művét, a *Stauromachiát*,² teljes egészében, először Geréb László fordította le magyarra. A fordítás 1946-ban meg is jelent: *Paraszti háború* címen.³ A korabeli szaksajtó elég csendesesen fogadta, csak néhány ismertetést kapott. Ezek az ismertetések elsősorban a bevezetés nézeteivel vitatkoztak, Geréb ugyanis kijelentette, hogy Taurinus „érdeklődéssel és rokonszenvvel tekintette a parasztlázadást”.⁴ Általában tagadták ennek a megjegyzésnek a helyességét.

A fordításról megoszlottak a vélemények. A kritikusok elismerése mindig de-vel folytatódott, azaz, a dicséret után ilyen megállapítások következtek: vannak benne pontatlanságok, homályos részek, félrefordítások stb.⁵ A legszigorúbb ítélet Kardos Tiboré volt, ennek ellenére ő állt legközelebb az igazsághoz: „Az árnyalati tévedések serege mellett oldalról oldalra az értelemzavaró, sokszor súlyos hibák sora vezeti félre az olvasót.” Rögtön hozzá is tette: „A hibákat ki kell javítani!”⁶ Bár ez a kívánság 1950-ben hangzott el, a hibajavítás a második kiadásban is elmaradt.⁷ Mi most ezt a mulasztást szeretnők pótolni.

Felmerülhet az az óhaj, hogy először a fordítás erőnyeit, szépségeit kellene kimutatni, s csak azután tárgyalni a fogyatékosait. Mi elismerjük, hogy Geréb László munkája magyaros, sodró lendületű, és nem egy helyen határozottan költői, de később majd látni fogjuk, hogy sokszor éppen ez a költői lendület takarja el a megbúvó ferdtételeket. Egyébként a beteg testrészeket nem azzal gyógyítjuk meg, hogy az egészséges részeket dicsérgetjük.

A tévedésekkel kapcsolatban felmerülhet a hűség és a hűtlenség kérdése is. Hol van az a határ, amin túl jogunk van már kifogásolni valamit? Furcsa módon erre gyakorlatban könnyebb választ adni, mint elméletben. Véleményünk szerint nemcsak a műfordításhoz kell bátorság, hanem a műfordítás ellenőrzéséhez is, mert nemcsak a fordítás, a fordítás bírálata is támadható. Különösen támadható akkor, ha stílust állítunk szembe stílussal. Nekünk azonban, kétezer soros eposzról lévén szó, nem ez a célunk. Lássunk egy példát, a ceglédi beszéd első sorait.

Első kiadás, 35. l.:

Nem jártam tudományt, nem szoktam a cifra beszédhez,
bölcsömtől fogvást...

Második kiadás, 30. l.:

Nincs tudományom bár, soha én papolást se tanultam,
bölcsömtől fogvást...

¹ De cruchiferorum tumultibus bellisque libellus² Taurinus: *Stauromachia* id est cruciatorum servile bellum. Bécs 1519. — 3. kiadás: JUHÁSZ Lászlóé Bp. 1944. (A továbbiakban: St.)³ GERÉB László: *Paraszti háború*. Bp. 1946. — 2. kiadás: Bp. 1972. (A továbbiakban: Ph.) — A *Stauromachia*-ból először Márki Sándor fordított részleteket, ezek a köv. helyeken jelentek meg: Dósa György és torradalma. Bp. 1883. és a későbbi kiadások; Dósa első költője. Kath. Sz. 1889. Itt a II. könyvet teljesen közli.⁴ Ph. 80.⁵ NAGY Miklós: Válasz 1946. — GERÉZDI Rabán: It 1947.⁶ It 1950.⁷ A javítás némi nyomait láthatjuk A magyar parasztháborúk irodalma. Bp. 1950. c. könyvben és ennek nyomán az egyetemi segédkönyvben közölt részletekben: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Bp. 1951. I. 133–138.

Sim licet ignarus sophiae, cunis et ab ipsi
Nescierim sacra loqui...

Nos, külön-külön, nekünk egyik sor sem tetszik egészen. A „nem jártam tudományt” mondat képszerűbb, parasztosabb, Dózsa szájába illőbb, mint a „nincs tudományom bár” erőltet mentegedőzése, noha ez a szöveghűbb. A „cifra beszéd” viszont a magyarban megvető, lenéző hangulattal, enyhén szólva: az igazság elfedésével párosul,⁸ s nehezen képzelhető el Dózsáról, hogy valami ilyesmit akarjon mondani: cifra beszédhez nem szoktam, de most cifra beszédet fogok nektek mondani. Ezért jobbnak, kifejezőbbnek tartjuk a „papolást se tanultam” fordulatot, mert bár ebben is van némi pejoratív árnyalat, azért benne van a prédikálás, az igehirdetés, az agitálás félve-tisztelt aktusa is. Mi tehát összegyűrnők a két változatot, ilyenképpen: „Nem jártam tudományt, soha én papolást se tanultam.” Így még valami diszkrét archaizmust is érzünk benne. Mi tehát összegyűrnők, de nem biztos, hogy másnak is ez a stílusesszéme. Ezért az ilyen szubjektív igazság inkább irritálja, mint tanítja az olvasót, mert nem nyújt neki megtámadhatatlan ismeretet.

Égészen más a helyzet akkor, ha tárgyi, nyelvi tévedésekről, áthallásról vagy a mondat szerkezetének meg nem értéséről van szó. Ezek objektív tények, amik többé-kevésbé bizonyíthatók. A mi bírálatusunk — az elkerülhetetlen kivételektől eltekintve — csak erre a területre szorítkozik. Minden elméletgyártás helyett kijelentjük tehát, hogy a vizsgálataink középontjába „az alapszöveg és a fordítás objektív egyezőségét, kongruenciáját” fogjuk állítani.⁹

Az általunk hibásnak tartott részeket könyvről könyvre haladva javítjuk ki. Javításaink a nyersfordítás és a prózai műfordítás határán mozognak. Az egyes részek közé csak annyi összekötőszöveget írunk, amennyi a fordítás megértéséhez feltétlenül szükséges. Latin idézeteinket a Juhász-féle kiadásból vesszük, sorszámozással, míg a fordításból vett idézeteket csak lapszámozással jelöljük, mert a *Paraszti háborúban* sorszámozás nincs. A kifogásolt sorokat, szavakat kiemeljük. Idézeten kívül a latin és görög neveket a ma érvényben levő helyesírási szabályok szerint írjuk.

I. könyv

Taurinus nem a múzsákat, nem Apollót, hanem az Alvilág isteneit, a párkákat, a furiákat hívja segítségül. Tőlük várja a feleletet arra, hogy „a szolga-paraszt népség Magyarországon hadakozni mért kelt fel s urait mért rötta ki szörnyű halálra”. A háláját áldozattal fogja leróni:

Hogyha az éjjeli szél szárnyán szavaimra feleltek,
illa'os áldozatot, tell urnát öntök a ciprus,
öntök a styxi világ kapujának elébe, itallal
áldozom és zendül sirató dala zárt kaputoknál. (Ph. 11.)

Az eredetiben nincs se teli urna, se italáldozat, s a „dala” szó valószínűleg sajtóhiba, külön kell írni: dal a...

Quod, si nocturnas dabitur responsa per auras,
Coniferam vestras, grave olentia dona, cupressum
Ante fores ponam Stygiaeque ad limina portae
Liba feram et vestris dicetur naenia claustris. (St. I. 19—22.)

A kiemelt rész helyes fordítása: Hogyha az éjjeli szél szárnyán szavaimra feleltek, „ajtótok elé tozoz ciprust, nehéz illatú ajándékot helyezek, a Stux kapujának küszöbére áldozati kalácsot teszek”, és zendül siratódal a zárt kaputoknál.

Az invokált Megaira felsorolja azokat az okokat-jeleket, amelyek a „szolgai köznép bős z csődületét” előidézték. Elsősorban: „a vaskorokat szövögető” Saturnus a bűnös, de:

Más szörnyű jelek is tüntek fel az égen előbb is:
mert Mars és Jupiter haragos tüzeit kikerülve,
Ikrek képe s a Rák egymásba ütődtek erővel,
markolták egymás karját s így összefonódva
víváltak, amíg eggyük győzött s lebukott, le a másik. (Ph. 12.)

⁸ Cifra beszéd, hegedűszó = tetszetős, de üres beszéd. L. O. NAGY Gábor: Magyar szólások és közmondások, Bp. 1966. 81.

⁹ Dr. TARNÓCZI Lóránt: Fordítókálauz. Bp. 1966. 510. — Uo. olvashatunk a kongruencia követelményeiről, a fordítói tévedésekről stb.

Nem az Ikrek és a Rák vívtak egymással, hanem Jupiter és Mars volt coniunctióban. Az Ikrek és a Rák találkozása egyszerűen ezt jelenti: a coniunctio május-június határán történt. Mars győzelme pedig a háborút jósolja.

Accedunt horrenda poli portenta, quod olim
Juppiter et Mavors inimico lumine pressi,
Qua testudineo Geminorum pendula Cancro
Fronte lacertosis iunguntur brachia nodis,
Infortunati ille cadens, stans ille colabant. (St. I. 36–40.)

A mi fordításunk: Más szörnyű jelek is tűntek fel az égen előbb is: „mert amikor az Ikrek lebegő karjai erős szorítással fonódtak össze a lant alakú Rákkal, Jupiter és Mars ellenséges fénnel nyomva el egymást, szerencsétlenül összecsaptak, az vesztesen, ez győztesen.”

Februárban (Halak) napfogyatkozás volt, megjelent az üstökös; bagoly, kuvik, varjú: mind-mind a rettenetes jövődőről huhogott-karált:

farkas üvölt harcról, már vérre, veszélyre vonítva.
Mily keveset tudtok s mit hisztek el, ostoba ember! (Ph. 12.)

Az utolsó sor latinul így hangzik:

Stulti mortales, fieri qui talia frustra
Creditis... (St. I. 55–56.)

Taurinus hisz ezekben az eposzi kellékekben, más alkalommal is visszatér erre a gondolatra, pl. I. 87.; 339–340. Ezért meglepő Császár Zoltán megjegyzése: „... Megaera eddigi beszéde csak arra való volt, hogy Taurinus fitogtathassa műveltségét. Megaera ugyanis hirtelen ostoba babonának mondja mindazt, amit idáig határozottan állított...¹⁰ Am Császár, ha tévedett is, határozottan tévedett, Geréb sora viszont lebeg, üres, nem tudunk meg belőle semmit, sem azt, hogy Taurinus elveti, sem azt, hogy nem veti el a jósjeleket.

Mi vezette félre, elsősorban Császárt? Az, hogy a frustra határozót a creditis bővítményeként fogta fel, pedig az a fieri-hez tartozik.¹¹ Így kapjuk meg a mondat helyes értelmét: „Ostoba halandók, azt hiszitek, hogy az ilyen dolgok hiába történnek.”

A „bal jelek” felsorolása után tér rá Taurinus a parasztháború legkomolyabb okára: a pénzre, az aranyra. „Benne keresd bűnök gyökerét” — állapítja meg, s nem is titkolja véleményét, hogy kik azok, akik a pénz miatt „minden szent törvényt felkavarnak”: ...légy bármilyen nagy ember, annál jobban hajts az aranyra a kapzsi mohóság (Ph. 13.). Ez bizony világos beszéd. S hogy Taurinus valóban megvetette a kapzsi főurakat, bizonyítja a folytatás, amely atok is lehetne:

Vajha a Sors hagyná s még élne a Hárpia, mely ha
bármelyhez ért Midás fősvény keze, máris arannyá
váltottatta el és tömegestül gyűlt az aranykincs,
gyűlt az aranyhalmaz, gazdag lett Lydia — végül
Kroizusz kénytelenül folyamokba veté az egészét... (Ph. 13.)

Ritka zavaros mondat. Magasról nézvést, úgy-ahogy megvan az idézet értelme, hiszen valami átokfélét kiérzünk belőle, de közelebbről vizsgálva, részleteiben, a tipikus melléfordítást szemlélhetjük. A fordító által megkonstruált, hangzatos képből csak a Midász keze igaz meg a gazdag Lydia, a többi nem. Hiszen a Harpüiák a rablás, a bemocskolás szimbólumai voltak, ők nem változtattak arannyá soha semmit. Ezt Midász tette Dionüszosz adománya-büntetése következtében. Kroizosz pedig soha nem dobta kincseit a folyóba, hanem az egész vagyona Kiroszé lett, az őt legyőző perzsa királyé. Ezek figyelembevételével nézzük a latin szöveget:

O, utinam Harpyas illas sors illa maneret,
Quae, quodcunque Midas manibus tractaret avaris,
Jussit in auratas converti fercula massas,
Massas, quas pollens Lydorum divite regno
Croesus in aurifluis olim corraserat undis. (St. I. 71–75.)

Ez se könnyű mondat. Fordítás szempontjából nagyon fontos a „sors manet aliquem” szerkezet kiemelése, de sokkal több bajt okoz a massas könnyen félrevezető megismétlése. Ez az ismétlés ugyanis nem stilisztikai figura: „gyűlt az aranykincs, gyűlt az aranyhalmaz”,

¹⁰ A Stauromachia antik és humanista forrásai. Bp. é. n. 5.

¹¹ Hasonló szerkezetet találunk a St. köv. helyén is: I. 339–340.

hanem más-más tagmondatba tartozó, más-más mondatrész, ezért a 3. sor végére tulajdonképpen pontosvesszőt kellene tenni. A könnyebb áttekintés végett felbontjuk az összetett mondatot, és kiegészítjük a tagmondatokat:

Utinam sors illa maneret Harpyas illas,
 quae (sors) ... iussit fercula in massas converti;
 — quodcunque Midas tractaret —,
 (quae sors manebat illas) massas,
 quas...Croesus...corraserat...

Csak így, a szerkezet ilyen világos megállapítása után lehet a mondatot helyesen lefordítani: „Ó, bárcsak az a Sors (isteni büntetés) várna ezekre a Harpiákra (a harácsoló gazdagokra), amely arannyá változtatott minden — Midász kapzsi keze által érintett — fogást; vagy amilyen Sors várt azokra a kincsekre, amelyeket a lydek gazdag birodalmával rendelkező Kroisosz egykor az arannyal folyó hullámokban összeszedett.” Az első kívánság szerint: a gazdagok pusztuljanak el a kincseik között, mint ahogy Midászt is az éhhalál kerülgette; a második kívánság szerint pedig: az egész vagyonuk legyen az ellenségé. Ez utóbbi kívánság kevés híján beteljesedett. Egy évtized múlva majdnem minden a töröké lett.

Császár Zoltán azt írja, hogy Taurinus ezután minden átmenet nélkül áttér Bakócz álomátására. Hozzáteszi azt is, hogy a színhelyek szeszélyes váltogatása a *Stauromachia* egyik főhibája.¹²

Ime Tamás primást — ki nagy ember a bíborosok közt;
 címere szarvaskép, élő ágas-bogas aggancs;
 romlasmarta Bizánc főpapja, civódva civódó
 Pannonián szolgál kancellárként a királynak —
 álmában kétség mardossa, a könnyei hullnak.
 Közben a Jólélek szólítja, megint erősen,
 élemedett idején így küldi veszélyes utakra. (Ph. 13.)

Ebből az idézetből nehéz kiemelni a helytelenül fordított részeket, mert van, ami hiányzik belőle, van, ami felesleges benne. A két kiemelt jelzőre azonban érdemes felfigyelni. Sokszor fogunk hasonló áthallással találkozni.

Thomas, cardinei non ultima gloria coetus,
 Quem ramosa ornant vivacis cornua cervi.
 Semirotam super impacti, Byzantius Aaron,
 Pannoniae regis regnique capessere iussa
 Cogitur et curva tentare pericla senecta.
 Quem suus ambiguus et somno et maerore madentem
 Talibus eudaemon monitis solatur et urget. (St. I. 80—86.)

A semirota (félkerék) főnév nem azonos a semirutus (félíg rombolt) melléknévvel; az impactus participium (impingo 3 = beüt, bevág) sem az impacatus (ellenséges, civódó) melléknévvel, és az impacti a cervi jelzője, nem pedig a regis regnique kifejezésé, s főleg nem a Pannoniáé. A madeo 2 jelentheti azt is, hogy tele van valamivel: ambiguus somno et maerore, tele van bizonytalan alvással és szomorúsággal. Ezek előrebocsátása után a mi fordításunk így hangzik: „Tamás, bizánci főpap, a bíborosok testületének nem jelentéktelen dicsősége, akit a félkerék fölé helyezett élő szarvas ágbogas agancsa díszít, arra kényszerül, hogy Pannonia királyának és országának megbízásait elvállalja, és hajlott kora ellenére veszélyekkel szálljon szembe. Bizonytalanul alszik, tele van szomorúsággal, a jó szelleme ily szöveggel vigasztalja és sürgeti.”

Az alábbi sorok megértéséhez ismernünk kell a történelmi hátteret is. A pontatlan fordítás félrevezet bennünket.

Rajta, tehát kelj fel, próféta se sokra jut otthon,
 külső országban várják csak igaz becsüléssel.
 Messzire még s látod Rómát a hegyek tetejében,
 melyről azt mondják, nincs szentebb város a földön,
 — joggal-e, jogtalanul? — neked ez lesz a legfeketébb hely.
 Leghamarabb fölemel Rómában a tünde szerencse.
 Vajha a virtusnak mindig úgy lenne keletje!
 Szolgálat s jó ész alacsony rendből ivadékok
 feljuttat, sokakat hármas koronáig, a csúcsra... (Ph. 13—14.)

¹² I. m. 6.

Tudjuk, vagy legalábbis mondják, hogy Bakócz pápa akart lenni, de ezt megelőzően itthon is voltak céljai, mégpedig nehezen elérhető álmai. Mennyi „munkájába” került például, amíg az egri majd az esztergomi püspökséget megszerezte az olasz (!) estei családtól. Erre céloz Taurinus: „...egyetlen prófétának sem kedvez a saját hazája, amely a legfőbb tisztségeket külföldieknek adja.” Ez fáj Bakócznak, ez van az eredetiben, nem pedig az, hogy „külső országokban várják csak igaz becsüléssel”. Sajnos, nem is várták.

A XVI. sz. elején már nagyon ellentétes vélemények hangzottak el Rómáról, azaz: a pápai udvarról. Bakócz római útja és Luther nyílt fellépése között alig telt el öt év. Taurinus elgondolkodtató tárgyilagossággal állapítja meg Rómáról: „...azt mondják róla — joggal-e, jogtalanul? —: nincs nála szentebb, nincs nála erkölcselenebb város.”¹³

A Bakócz ellen szórt vádak között egy mindig megtalálható: az alacsony, a nem-nemes, a címer nélküli származás. (Hallani fogjuk ezt majd Dózsával kapcsolatban is.) Taurinus öntudatos gondolatainak gyökerét mi egy Bécsben elmondott beszédben véljük felfedezni.¹⁴

Ezek után minden kommentár nélkül közöljük a latin szöveget és a mi fordításunkat:

Saltem rumpe moras; sua nulli est grata prophetae
Patria, quae primos externis praebet honores.
Longinquam emensis lustrabis montibus urbem,
Urbem, quam dicunt Romam; nil sanctius illa
Iustis, iniustus videas nil taetrius illa;
Nusquam fortunae communior area, nusquam
Tam cito, quam Romae, modo sint virtutis amantes,
Obscuris geniti natalibus alta bicornis
Pallade et obsequio transcendunt culmina mitrae. (St. I. 92—100.)

Rajta, tehát kelj fel, „egyetlen prófétának sem kedvez a saját hazája, amely a legfőbb tisztségeket külföldieknek adja. Hegyeiken kell átkelned előbb, s csak azután látod meg a távoli várost, a Várost, amelyet Rómának neveznek; azt mondják róla — joggal-e, jogtalanul? —: nincs nála szentebb, nincs nála erkölcselenebb város; sehol sincs olyan nyílt tér a szerencse-próbára; az alacsony helyről származottak, ha szeretik az erényt, sehol sem jutnak — ésszel és odaadással — oly gyorsan fel a kétágú süveg magas csúcsára, mint Rómában.”

Néhány tévedés Bakócz utazásával, visszatéréssel, fogadtatásával és a bulla kihirdetésével kapcsolatban. Csupán felsorolva.

Ősz fejjel útnak eredt, *éri Velencét* (Ph. 14.). Velencét nem érintette sem az oda-, sem a vissza-utazás alatt. Csak velencei hajó vitte és hozta. Julius, *ki a második érsek e néven* (Ph. 14.). Julius, nulli virtute secundus (St. I. 104.). „Julius, erényre nézve senki mögött nem második.” A Város, a Föld *kantárja is ócska* (Ph. 14.). Orbis et urbis avitas moderaret solus habenas (St. I. 107—108.). „A Föld és a Város örökölt gyeplőit (a világi és egyházi állam rámaradt ügyeit) egyedül irányítja.”

Julius halála után X. Leo ült a pápai trónra:

...Mercurius nevelése, a Mária fiáé,
s érc hadi kártök után megpendítette a hárfát. (Ph. 14.)
...Maia satus edidit ipsum
Aera falcata penetrens Cyllenius harpe. (St. I. 122—123.)

„...a görbe kardjával vasat vágó Mercurius, Maia szülötte, nemzette őt.” A harpe-es (görbe kard) nem azonos a harpa,-ae (hárfá) szóval. A Mária nyilvánvalóan sajtóhiba.

Jó jeleket kapván, nyomban tovahajt a királyi
udvarhoz tajték-tűrő paripán, odavárják
már fejedelmek. (Ph. 17.)

Captis auspiciis subiturus regia tecta
Spumiferum conscendit equum, quem fulgida primum
Sceptra manent... (St. I. 203—205.)

„Megkapván a jó előjeleket, felül tajtékos lovára, hogy a királyi palotába menjen. Lová előtt fényes pásztorbotok várakoznak.” A quem névmás az equus-ra vonatkozik.

¹³ Az igazság megköveteli tőlünk, hogy kijelentsük: ezt a tagmondatot kétféleképpen lehet lefordítani. Minden azon múlik, hogy a iustus, iniustus kapcsolatot egy határozónak fogjuk-e föl vagy nem. Mi egynek vettük. Ha különvesszük, akkor benne van a mondatban ez a lehetőség is: igazságos ítélet alapján nincs nála szentebb, igazságtalan ítélet alapján nincs nála ocsmányabb város.

¹⁴ FRAKNÓI Vilmos: Erdődi Bakócz Tamás élete. Bp. 1889. 157.

Küldi elé a király önnön fejedelmi szülöttét.

Öt küldé a király, sok szolgálta kísérté az útra.

Kardosan és csinosan közelít menetünk a királyhoz. (Ph. 17.)

Ipsa suum natum regem rex...

...positum super Astura notam

Iussit obire viam multo comitante ministro.

Ensifer et pictus venientem anteambulo regem

Præcedunt longis ambagibus... (St. I. 213–219.)

„A király önnön fejedelmi szülöttét ülteti fel Astur nevű lovára, s küldi az ismerős úton (a főpásztor) elébe, sok szolgálta kísérté. A hosszú utcákon kardos és daliás kengyelfutók haladnak a közeledő királyfi előtt.”

...áradnak minden részről lefelé a
sléziabéli urak, morvák elegyedve közéjük

és a cseh főúri rend: csupa szép ruha, szép, deli termet. (Ph. 17–18.)

...subit omni ex parte Selingus

Gentili mixtus Moravo mixtusque proceris

Bolemis tam vestitu quam corpore pulchris. (St. I. 227–229.)

„Onnan meg Selingus közeledett a földije, Moravus társaságában, elvegyülve a szép ruhájú, deli termetű cseh főurak közé.” Andreas Selingus: filozófus és orvos volt, ő kezelte halála előtt Taurinust; Augustinus Moravus: Ulászló alkancellárja, Taurinus pártfogója.

A menetben nem *Prágai György* haladt (Ph. 18.) Bács püspökeként, hanem Frangepán Gergely. Ő volt Kalocsa érseke 1520-ig.

Írják fel feketén a napot, feketén, de korommal,

terhelt pór amikor fölvette jelét a keresztnek

s ezt ürügyül fogván, rossz lett és árai ellen

kelt, *irgalmatlan* vetvén a nyakukba *igáját*. (Ph. 21.)

Illa dies atro fuerat carbone notanda,

Qua peronatus cruce signabatur arator,

Ut stare dominos contra et subduceret arto

Colla iugo, hinc promptam male agendi sumpserat ansam. (St. I. 341–344.)

„Fekete szánnal kellett volna feljegyezni azt a napot, amelyen a csizmás parasztok fel-tűzték a kereszt jelét, ezt hozták fel gonosz viselkedésük ürügyül, hogy fellázadjanak uraik ellen, s hogy szűk *igájukból* kihúzzák nyakukat.” A peronatus (csizmás) nem azonos az oneratus (megterhelt) participiummal.

Még csak most, negyedszáz sor után következik Székely György Budára érkezése és jellemrajza. Mivel sem irodalmi, sem tudományos szempontból nem közömbös nekünk, hogy Taurinus milyennek írja le Dózsát, s mivel Geréb fordításába nehezen jelölhető pontatlanságok csúsztak, mi közöljük az egész jellemrajzot.

Látván Székely György, eljött az idő, amit eddig

oly nehezen várt már, jámbor képpel fedezé el

lelke kuszáltságát: sebesen nyargalt Budavárba.

Mint a madár, oly gyors. *Mindennek kezdete ez volt.*

Szinte gonosz sárkány; nincs rossz, ami visszaríassza.

Vétekekkel rakodott tárház, *ártó esze, karja,*

hitre, kötésre nem ad, *a kedélye mororva, veszélyes,*

rejti a cselszövevényt hamisan színlelt mosolyába.

Bosszús természet, rettentő, hogyha haragszik.

Lelke merész: fő-fő méltóságokra igyekszik,

egyre csak erre tör ő, kész bármire menni e célért —

bűnre is. És sohasem tisztelte az isteneket sem.

Sem szerelem, se szülő nem kelt, nem gyújt kebelében

gyöngédséget, *e szív meg nem lágyul soha napján.*

Telve gonosszággal, folyvást epedőn lesi hasznát.

Kedvének nem elég, ha a Pactolus árja arannyá

változnék, sem a rőt Tájó, mely zúgva *a poklok*

szirtjeiből ered, és sem a kincse a Krözus, a Crassus

ládaflának — *sőt az aranykeresés nyomorítja:*

Mindig inséges: rablás, orzás kenyerén él;

gyilkos, örök hajszás Erynis, búsabb a pokolnál.

Megfektethetné bűnével az égen a napfényt;

hív társak közt is megbomlana tőle a béke.

Hogyha a földön e szörny járt volna a hajdan-időkben,

Pyriothous Theseust, *valamint a Pylades Orestest*

gyűlölné, noha egy test, egy lélek vala kettő;

Castortól Pollux tovaemne civódva ugyancsak.

Nyugtalanul vak vágy hajszolja a trón fele folyton.

Itt van az alkalmom. És most hadra uszítja a jobbágy —

népet.

(Ph. 21–22.)

Zeglius ut votis vidit sibi mille petítum
 Oblatumque diem, vultu pietatis iniquum
 Dissimulans animum Budam pernicious alis
 Advolat, extremo quo involveret omnia casu
 Promptus ad omne nefas, cunctorum Lerna malorum,
 Thesaurus scelerum gestusque artemque nocendi
 Edoctus, violare fidem sensusque minaces
 Cognatam et ficto fraudem praetexere risu;
 Ira ingens, furor atque ingens, ingentibus ausis
 Illi animus fastuque tumens ambibat honores
 Supremos, quem continuo imperiosa cupido
 Omne agit in crimen; non hunc reverentia divum,
 Non amor aut pietas charorum certa parentum
 Ulla movet, mediocre nihil sperabat et omni
 Plenus nequítia lucrique cupidine flagrans;
 Aurea non uni Pactoli stagna rubentis,
 Non Tartesiaceas tempestas fulva lapillis
 Orta Tago nec opes Croesi nec scrinia Crassi
 Sufficerent, quin auriferae decoctor harenae
 Semper egenus, inops, furtis et vivere rapto
 Acror Eurynomo, nece peior, tristior Orco,
 Qui vitio alterius nigrum praefigere theta
 Novit et integros odiis turbare sodales.
 Quodsi tale usquam monstrum transacta tulissent
 Saecula, Pirithoum Theseus pertaes, Orestem
 Odisset Pylades, ovo prognatus eodem
 Dimidiumque sui sprevisset Castora Pollux.
 Is morulae impatiens caecaque libidine regni
 Captus in exili servilia tempore bella
 Movit... (St. I. 345–374.)

„Amint Székely észrevette, hogy elérkezett számára az ezerszer óhajtott idő, gonosz szándékát jámbor orcával titkolta el, s füge szárnyain Budára repült, hogy ott mindent végső romlásba döntsen, minden rosszra készen, a bajok sárkányaként; a bűnök tárháza ő, megtanulta az ártás módját, művészetét; megtanulta, hogyan kell megszegni az adott szót, hogyan kell színlelt mosollyal elrejtetni ártalmas gondolatait s a veleszületett cselszövő hajlamát; haragja, őrgöngése határtalan, a lelke féktelen vakmerőségekre képes, s gögijében pöffeszkedve a legmagasabb tisztséget kereste, a hatalomvágy folyton bűnre sarkallta, bármilyenre; ezt az embert nem hatotta meg sem az istenek tisztelete, sem a szerelem, sem a szülők iránti hí kegyelet; nem akart semmit, ami középszerű, viszont telve volt aljassággal, és lángolt benne a nyereségvágy; a vöröslő Pactolus aranymedre, a tartéziai sziklák közt eredő Tagus, ez a sárga áradat, a Kroiszosz kincsei, Crassus pénzeszládái egyedül neki nem volnának elegek; sőt eltékozolva egy egész aranymezőt, állandó szegénységben, inségben szenvedne, még lopna is, hogy a rablótól éljen. Kegyetlenebb Eurynomusnál, rosszabb a halálnál, szörnyűbb az Alvilágnál, más bűnére ki tudja mondani a halálos ítéletet,¹⁵ és gyűlölettel tudja szétválasztani a hí barátokat. Ha az elmúlt századok valamiképpen ilyen szörnyet teremtek volna, Thészeusz meggyűlölte volna Peirithooszt, Püladész Oresztést, s az egy tojásból lett lelke felét, Kasztórt, megvetette volna Pollux. Hatalmába kerítette a vak uralomvágy, s ezért haladéktalanul parasztháborút robbant ki ebben a nyomorúságos időben.”

Dózsa első beszédének csak a végén találunk homályos tolmácsolást, logikátlanságot. Dózsa már vezér, mégis kéri (?) a hatalmat.

Hogyha a szent törvény védelmét ősi hitünknek
 ránk bíz s minékünk kell mostan a harcba kiszállunk,
 adjatok énnékem törvényt és arra hatalmat,
 hadd legyek én a vezér — s épségben visszavezetlek! (Ph. 24.)

Praesertim, si sancta fidem asservare probatam
 Iura iubent nobisque est tradita copia belli,
 Iure dato nobis uti legumque licebit,
 Salvos vos ducam, salvos, mea vita, reducam. (St. I. 420–423.)

„S mivel a szent törvényeink megkövetelik, hogy megóvjuk igaz hitünket, s mivel kezünk beadták a hadvezéri hatalmat, a ránk ruházott törvényes joggal mi élni fogunk, s esküszöm az életemre, úgy hozlak vissza benneteket, épségben, ahogyan most elvezetlek titeket.” A iure dato kezdetű mondatot a Dózsa-krónika így közli: Szabad immár élni törvények adta jogunkkal.¹⁶

¹⁵ L. Persius sorát: Sat. IV. 13.

¹⁶ NEMESKÜRTY István: Krónika Dózsa György tetteiről. Bp. 1972. 118. — Véleményünk szerint ez a sor nem Geréb László fordítása. Gyenge ritmusa miatt hexameternek is alig nevezhető.

A következő részben egy többször felbukkanó hibával, a nevek helytelen fordításával találkozunk.

Dózsa tehát elmondta első beszédét, a parasztok tömegesen tűzik fel a keresztet. Igen ám, de közeledik a tavasz, a nyár, a mezei munkák ideje, a nemesek emiatt mindent elkövetnek, hogy a jobbágynak visszatartsák. Hogyan tükröződik ez a *Stauromachiában*? Humanista módon.

Igy szólván, népét fegyverre, hadakra tüzelte,
már ki-ki fegyvert fog s kész mindenféle kalandra.
Lanyha zefír idején történt, amikor jön a fecske,
tisztá derű a világ, a mező...

Ekkor a vágyakozás nagyban növelé erejét a
tolvaj pórságnak. Mindent, nosza, félretesz ő most
s indul a harcba, urát meg a békességet elunta. (Ph. 24.)

Most ugyan másvalamit akarunk bizonyítani, de a két kiemelt részt nem hagyhatjuk szó nélkül.

Sic fatus populo bellum persuasit et arma
Pro se quemque iubet varios assumere in usus. (St. I. 424–425.)

Vagyis: „Így szólván, a népet háborúra biztatta, és megparancsolta, hogy ki-ki a maga lehetőségéhez képest válasszon-ragadjon sokféleképpen használható fegyvert.” Mindenféle kalandról tehát szó sincs. Idézetünk utolsó szava: elunta. Langyos kifejezés ez nagyon. Az eredeti keményebb, odaillőbb:

...hi omnia bello
Postponenda putant pacem dominosque perosi. (St. I. 431–432.)

„Ezek (a parasztok) úgy vélték, hogy mindennél fontosabb a háború, mert a gazdáikat s a békét meggyűlölték.” Talán közelebb járnánk az igazsághoz, ha a béke szót valahogy kiemelünk: idézőjellel vagy jelzővel, pl. ilyen békét.

Közben Jupiter letekint az Olümposzról, megsajnálja a „nyomorult Magyarországot”, Mercuriusnak parancsot ad, hogy vessen véget a „véres háborúságnak”. (De nem azt mondja neki, hogy végy aranyos köntöst, szárnyas sarukat, hanem: szárnyas lábaidra aranyos sarukat köss. Aurea pennatis pedibus talaria necte, St. I. 441. A talaria = saru és nem: talár, köntös.)

Szólt. Ám Neptun így inti baráti szavakkal:
— Nem szó kell ide már, Jupiter, mert már ide tett kell. (Ph. 24.)

Mi szerepe van itt Neptunnak, a tenger istenének? Semmi. Az eredetiben nem is ő van, hanem Consus, az aratás istene. Íme, tetten értük a humanista költőt: a parasztok fegyvert fognak, közeledik a mezei munkák ideje, Jupiter gyűlést tart (királyi tanács? nemesek gyűlése?), és Consus, a betakarítás istene megtorlást követel. Itt, ebben a részben Consus a legfontosabb név, Neptunnak itt nincs „jelentése”. Így fejezi ki Taurinus (valósággal elrejtli) a mezei munkák miatti megtorlásokat.

Jupiter „szörnyű dörgéssel lecsapott”, a lázadás azonban egyre jobban terjed. Rémület üli meg nemcsak Pannoniát, hanem a távoli országokat, városokat is. Az elbizakodott Székely úgy véli, hogy a „magyar trón már az övé”, s a szerencséjével kezd visszaélni. Ezért Beriszló Péter, Veszprém püspöke figyelmeztető levelet ír a „vérontó zsarnokhoz”.

Nem bízalom: féls kapcsolja urához a szolgát.
Jaj neked, ostoba fő; már láthatod eddig is éppen,
bízni sehogyse lehet, csak baj van a szolgahadakkal;
nincs bennük hűség, csak amíg fazekad kiűrtik.
Mert a baráti erény nem több a paraszti tömegben
mint vízi hínárban. S büntetlen mégse fenekszik
senki urára. Hová jutsz, balga vezér, tudod azt, hogy
még a nagy emberek is botlón fecsegők, ha boroznak. (Ph. 26.)

Tetszetős magyar szöveg, de nem hű, néha meg egyenesen érthetetlen, mint pl. az utolsó sor. Beriszló Péter két dolgot emel ki, a parasztok megbízhatatlanságát és a forgandó szerencsét.

Metiri sua regna decet nec fidere servis.
Proh nimis ignave, poteras cognoscere ab ipsis
Ungibus, intutum quam sit confidere servis.
Nulla fides servis, nisi dum tua ferbuit olla.

Vivit amicitia prolectis vilior algis
 Rustica plebs; nulla genus arte domabile semper
 Stat dominos contra; quid agas, dux improbe, nescis.
 Multa cadunt inter calicem supremaque labra. (St. I. 497–504.)

„A hatalmunkat fel kell mérni, nem pedig a szolgákban bízni. Te becstelen ember, már a körműk alapján is megismerhetnéd, hogy milyen bizonytalan dolog a szolgákban bízni. A szolgák csak addig hűségesek, amíg forr a fazekad. A falusi népség barátsága silányabb, mint a víz-sodorta hínár; ez a semmiképpen sem fékezhető tömeg mindig az urai ellen lázad; bizony nem tudod, gonosz vezér, hogy mit csinálsz. Még a legnagyobb hordók is kiürülnek poharazás közben.”¹⁷

A parasztok tetteitől már nemcsak a polgárság rémült meg, megrémült a király s a királyi udvar is, sőt „remegett a vitézi világ is”:

Szőrnyű parasztoktól mindenféle hullnak a hősök;
 súlyos a csorba, talán ki se tudja már köszörülni,
 mert hogy a bajszerző tombolt eszevesztve eképpen. (Ph. 27.)

...tantumque modo reparabile damnum
 Eventu; stolido rerum didicere magistro. (St. I. 545–546.)

„...ekkora bajt csak (hadi)sikerrel lehet helyrehozni; az események balga tanítómestere tanította meg őket erre.” A következő könyvekben valóban a nemesség hadisikereiről olvashatunk.

II. könyv

A II. könyv témája: előkészület ezekre a harcokra. Készülnek a nemesek, készülnek a parasztok; beszél a király, beszél Dózsa; hadba száll Báthori, ellenállnak-győznek a parasztok. A szerkezeti egységy tökéletes, de a Dózsa beszéde magasan a királyé fölé emelkedik. A koronatanácsra Bakócz is elindul, ahol Ulászló beszéde kétfelé üt: egyrészt bírálja a nemeseket, de szidja a parasztokat is, s a mondataiban Werbőczyék szelleme bujkál.¹⁸

Vesszen a kard élén ez a féktelen ifjú veszettség,
 még unokáik sem merhessenek így cselekedni.
 Verd ki a szolgahadat mesgyéjéről a hazának. (Ph. 29.)

Az igaz, hogy a nemesek egy részében felmerült az a terv, hogy a kereszt alá gyűlt kóborokat, nem kíváncsatos elemeket, minden fegyverzet nélkül ráeresztik a törökökre, hadd pusztuljanak ott, s az ország így megszabadul a veszedelmes csöcseléktől, de itt nem erről van szó. Itt a nemesi birtokok megóvásáról beszél a király:

Pellite servilem patriis a finibus hostem. (St. II. 45.)

„Üzzétek el a szolgák ellenséges hadát az ősi (atyai; öröklött) mezsgyéktől (birtokoktól).” Geréb László mentségére megemlítjük, hogy Márki Sándor még „világosabban” fordította félre ezt a sort: A rabszolgahadat kergessétek ki hazánkból.¹⁹

„De eképpen szólt az a Székely” —, és következik Dózsa György beszéde, amely „vád, csupa vád” a nemesek ellen, pusztán csak azzal, hogy a „való igazat” mondja el róluk. Míg az előbbi részben elnéztünk néhány fordítási pontatlanságot, itt mindent fontosnak tartunk, itt mindennek súlya van.

Csakhogy az ős címer nem tesz senkit se nemessé:
 virtus kell hozzá, nem gőg a valódi nemesség.
 Virtus a bölcsnek a cél — és tiszta szabály... (Ph. 30.)

Quum non arma atavis data, verum nobilitatem
 Virtus clara parit, non ambitiosa potestas
 Cum virtute coit. Sapiens et dogma disertum est: (St. II. 90–92.)

¹⁷ A cado 3 ige elfogy, elhalványul jelentésére nagyon szép példa az Aeneis II. 9. sora: ...suadentque cadentia sidera somnos.

¹⁸ L. az 1514-i jobbágytörvények 14. c. 3. §-át. Idézi GERÉB László: A magyar parasztháborúk irodalma. 1437–1514. Bp. 1950. 214.

¹⁹ Kath. Sz. 1889.

Fáziseltolódás történt. Geréb így fogta fel a latin mondatokat: ... nobilitatem virtus clara parit, non ambitiosa potestas. Cum virtute coit sapiens, et dogma disertum est. Mi a Juhász-féle interpunkció alapján fordítjuk le: „Mert nem az ősöknek adott címer, hanem az erény szüli a nemességet, a törtető hatalom nem fér össze az erénnyel. Bölcs és ékesen szóló a tétel.”

Nagy a különbség az ősök és az utódok életmódja között is. A józan életvitelt felváltotta a fényűzés.

Maiores tabulas frangunt et velle paterno
Obvenit (parvo nunquam contenta paratu
Luxuries) ... (St. II. 125–127.)

A tabula szónak több jelentése van: törvény, szokás, számadási könyv, végrendelet stb. Az obvenio itt a szembeszáll, szembekerül értelemben szerepel. Mi tehát így fordítjuk a fenti sorokat: „Az ősök egyszerűségét megvetik, az apák akaratával szembekerülnek, mert a fényűzés sohasem szerette a szerénységet...” Mindezt azért mondtuk el, mert a Ph. első fordítását mi jobbnak tartjuk, mint a későbbi — valószínűleg Geréb Lászlótól származó — változatot. Az első kiadás szövegét vette át a második kiadás is (31. l.).

Őseik-adta kérés már semmi nekik, de fenét ér
már apjuk szava is, mert semmi se jó, sem elég a
távolzó fiúnak.

Az 1951-es Szöveggyűjtemény már a fényűzést leegyszerűsíti az étkezésre. A fenti sorokat így közli (134. l.):

Őseik-adta szokás már semmi nekik, *noha mégis*
mégis azt, de szerény étkek sose jó, sem elég a
távolzó fiúnak.

Ezt a változatot vette át aztán a Dózsa-antológia is²⁰ (11. l.), és Nemeskürty Dózsa-krónikája is (117. l.).

A lakmározás, tivornyázás vádja csak ezután következik:

Hej, milyen éhes nép! Folyton folyvást csak ehetnék,
hosszú időn ami gyűlt, elfőzik egy éjjelen által.
Forrásvíz sohasem kedvükre való gyönyörűség,
telt a hasuk mindig, nem kell oda köznap étkek
és aranyért isszák a külföldről behozott bort;
s messze vidékről hord számukra hajó pecsenyét
ritka madárkakat, teljék vacsorára, ebédre. (Ph. 32.)

Ide iktatjuk az eredeti részt is, hogy a két szöveg összevetésével bepillantassunk a fordító munkájába.

Ambitiosa fames epulas terraque marique
Tempore quiescit multo nox decoquit una.
Nunquam Clitorii delibant flumina fontis,
Semper inescati stomacho vulgaria temunt
Et peregrina bibunt auro murrhaque Falerna;
Phasiaca Argoa primum traducta carina
Rara avis illorum cenas et prandia complet. (St. II. 129–135.)

A harmadik sorban elmaradt Clitor, az arkádiai város neve. Helyesen, nem helyesen? — vitatható, bár a latin sorban több van, mint a magyarban. A clitori forrásból ugyanis azért nem ittak régen, mert a vize elrontotta a bor ízét. Aranyért isszák a behozott bort. Igaz, a külföldi borokért fizetni kellett, esetleg arannyal, s ez enyhíti a melléfordítást, de az auro murrhaque kifejezés az aranyból és folypátból (fluoritból) készült poharakra, serlegekre vonatkozik, és nem a borok árara. Ezen akart segíteni a javítás: *illatosítva nyelik* a külföldről behozott bort (Szgy. I. 134.), de ez sem sikerült, mert most meg az auro sikkadt el. A ritka madárkakat egyáltalán nem hordták hajók messze vidékről, mert ezek a madarak fácánok voltak, ezek pedig nálunk is éltek, bőven.²¹ Ezért a rara jelzőt jobb lett volna itt: szép vagy nemes szóval fordítani. Összefoglalásul a hét sor fordítása: „A kérdő őrség egyetlen éjszakán felfőzötti a szárazon és vizen sokáig keresett étkeket. Sosem izlelik meg a clitori forrás vizét; a gyomruk

²⁰ Dózsa. Magyar költők versei. Bp. 1972. — Az antológia felhasználja az 1951-es javításokat is.

²¹ Oláh Miklós (1493–1568) Hungaria c. művének XVII. fejezetében azt írja, hogy a fácánoknak oly nagy a bősége, hogy Magyarország e tekintetben semmi szükségét nem szenved. Idézi: SIKLOSSY László: A magyar sport ezer éve. Bp. 1927. I. 126.

folytonos csábításának engedve megvetik az egyszerű ételeket; arany- és kristályserlegekből isszák az idegen borokat, s ebédre, vacsorára az először argoszi hajón behozott nemes fácán tölti meg asztalukat.”

Vád, csupa vád:

Azt tartják, hogy erény lebzselni király közelében
s udvarnál az a hős, aki legtöbbet kipocsékol. (Ph. 32.)

Regia perdundos circum palatia fumos
Vendere virtuti adscribunt, blaterare lepori. (St. II. 140–141.)

Geréb nem tett különbséget két kifejezés között, ill. felcserélte őket. Fumum vendere = füstöt eladni, ámitani; vertere in fumum = elpocsékolni.²² Helyesen tehát: „A királyi palota környékén képtelenül hazudozni erénynek, fecsegni jó modornak számít.” A javítás itt sikerült: és az üres fecsegés ott kedves, jó magatartás. Nemeskürtynél: ... kellemetes magatartás.²³

Feslettségüknek nincs gátja, határa, szemérme.
Tisztes urat játszik s korhelyként éli világát,
adja a nagy virtust, de parázna, akárcsak a kecske. (Ph. 32.)

... quos perfregit vesana libido,
Dum Curios simulant et Bacchanalia vivunt;
Promittunt rigidos caperata fronte Catones. (St. II. 156–158.)

Bármilyen logikus is a nagy virtus és a parázna kecske ellentéte, mi mégsem fogadjuk el, egyszerűen azért, mert — lejtérjakab. A frons caperata kifejezésnek semmi köze a kecskéhez, nem kecske-homlok, hanem: összeráncolt homlok, szép magyarsággal: összevont szemöldök, a szigorú ítélet, a nemtetszés szinonimája. Egyébként ezt Geréb is tudja, mert később (caperatos pone Catonis vultus, St. III. 124–125.) így fordítja: Zord Cátóként ne tekints ránk (Ph. 39.).

Összetett mondatot aligha lehet helyesen lefordítani a belső szerkezet, a tagmondatok egymáshoz való viszonyának világos meghatározása nélkül. A fenti idézetben négy tagmondat van, elhelyezkedésük stilisztikai fogás: nem a külső főmondatok, hanem a belső mellékmondatok kapcsolódnak össze, ezért a vivunt után nem lehet pontosvesszőt tenni, inkább a simulant után.

1. tagmondat: ... quos perfregit vesana libido,
2. tagmondat: dum Curios simulant
3. tagmondat: et (dum) Bacchanalia vivunt,
4. tagmondat: promittunt rigidos caperata fronte Catones.

Ezek után megkaphatjuk a helyes fordítást: „... akiket teljesen hatalmába kerített a féktelen bujaság, míg a Curiosokat játsszák; s míg bacchanáliákat tartanak, szigorú ítéletű, hajthatatlan Cátóként tetszelegnek.” Noha Geréb később kijavította a „parázna kecskét” (ráncolva a homloka zordul, Szgy. I. 136.), a Ph. 2. kiadása megint a régi, helytelenül közli.

Hej, be nehéz minekünk, rabszolgai sorra lenyomtak,
összehirapva fogunk, megkötve cipelfük a jármot.
Most ha az alkalom int, hágunk a fejére a gaznak,
zsarnokaink ellen helytállni velünk az igazság:
Adjatok énnékem törvényt, hogy ekép cselekedjek! (Ph. 33.)

Az utolsó sort Dózsa első beszédében már kijavítottuk. A „rabszolgai sor” jócskán enyhíti Taurinus szövegét. A második sor képei fordítói találmányok.

Accedit, gravius quod servi more premamur,
Sibila dum fessi toleramus colla labore.
Iam, si tempus adest, subducite colla tyrannis,
Praesertim si iura iubent obstare tyrannis,
Iure dato nobis uti legumque licebit. (St. II. 168–172.)

²² Perdundos 3 = perendus 3: veszendő. Régies alak. L. még: St. I. 285.

²³ Szgy. I. 134. — NEMESKÜRTY: i. m. 117.

A jelzőcserét visszaállítva így fordítjuk: „Tetézi még ezt, hogy a rabszolgánál is jobban elnyomnak minket, míg mi a munkától elcsigázott nyakunkat sziszegve hordjuk. Ha már itt az alkalom, szabadítsátok ki nyakatokat az elnyomásból, hiszen a törvények is azt parancsolják, hogy szembeszegüljünk a kényurakkal...”

*Porba esik mostan mások pecsenyéje — be jó lesz!
Torlás járna ezért máskor, node most nekivágunk.
Rajta, szeresd magadat, biztos lesz most diadalmunk.* (Ph. 33.)

Taurinus után — szabadon, ez jellemzi ezt a három sort. Nem is elemezzük, csak lefordítjuk. „Minthogy a más asztaláról élni annyira kedves, mernünk kell olyat is tenni, amiért sötét börtön járna: ilyen nagy az önszeretet, ilyen nagy a vágy a győzelem után.”

Taurinus szövege:

*Quando adeo dulce est aliena vivere quadra,
Audendum est aliquid vel caeco carcere dignum:
Tantus amor nostrī est, tanta est victoria curae.* (St. II. 186—188.)

A Juhász-féle szövegbe valószínűleg hiba csúszott. Nem: ... tanta est victoria curae a helyes, hanem: ... tantae victoria curae. Az utóbbi módon találjuk Vergiliusnál is (Georg. III. 112.), így közli Császár is. Van-e jelentésbeli eltérés a két változat között? Van. Az első változat fordítása: Ilyen hatalmas a gond feletti győzelem. A másodiké: Ilyen hatalmas gond a győzelem, ill.: Ilyen nagy a vágy a győzelem után. A fenti Vergílius-hely Lakatos István fordítása szerint: ... így vágyik a szív daladra.²⁴

Dózsa így fejezi be ceglédi beszédét:

*Rajta, lakoljanak ők hát s még a futót se kíméljed,
míg e dühös fenevad-csordát megaláztuk, e szívós
medvénél bőszebb képet mutató urī rendet.
Senki se tágtison soha egy tapodtat sem előttük!* (Ph. 34.)

*Omnia dent poenas,²⁵ nihil esto a caedibus expers;
Usque Cleonaeos ira superate leones!
In proceres, qui sit Libyco truculentior urso,
Vultum quisque gerat, sed vos ne cedere quisquam
Dixerit.* (St. II. 200—204.)

Megjegyzések: mi az omnia-t meghagyjuk eredeti jelentésében, hogy a nihil-t se kelljen nemo-nak venni. A harmadik sor qui-je nem a proceres-re, hanem a vultum-ra vonatkozik, bizonyítja ezt a qui állítmánya: sit truculentior. A részlet fordítása: „Bűnhődjön minden, semmi se maradjon ki az öldöklésből-rombolásból; még a cleonaei oroszlánoknál is legyetek bőszebbek! A nemesek elleni harcban legyen a libyai medvénél is vadabb az arcotok, de — tette hozzá — meg ne hátráljatok senki előtt!”

Dózsa beszéde mindenkinek tetszett.

Felbujtott, megcsalt lelkük már kész helyeselni minden bűnt. A vezér színes, szerető szavain fel-lelkcsodott balgán. De mikép a futóhomokon nem nő fel a búzakalász sohasem; hűség ha színes csak, mint a futó tűzláng, legelőször hat, de kicsinyiség, mélyre sosem hatol ám, sőt elfullad hamar ottan. Újdon tiszteben ki a balga tanácsokat adta, éli világát már, ugyanúgy vigadoz vele most a csalfa paraszti tömeg s már azt hiszi helyke-mogorván holmi magyar Néró lakozik mindnyája szívében. Vissza is él immár jódoigával, noha kétes. (Ph. 34.)

Idézett részletünkben két helyen tévedett a fordító. A színlelt hűséghez nem a futó tűzláng hasonlít, hanem a homokban kikelő növény, mert mindkettő gyökértelen. Gerébnél a paraszti tömeg hiszi magát Nérónak, az eredetiben viszont Dózsa áltatja magát azzal, hogy a magyar Nérók már meghódoltak neki. A Juhász-féle interpunkcióval nem mindenhol értünk egyet.

*Atque, ubi persuasos animos elusit, iniquo
Assensere omnes sceleri et simulatus inani
Assensu coalebat amor, ceu consita harena
Nunquam spicicomas producut semina aristas.*

²⁴ Hasonló állítmány: *Tantae molis erat Romanam condere gentem.* (Aeneis: I. 33.)

²⁵ *Omnia sepulchra dent poenas* (LUCANUS: Phars. III. 148.).

Sic simulata fides quam primum flamine lento
 Libatur, radice carens intercidit ima
 Funditus; insueto stolidus consultor honore
 Vitam laetus agit; iam quod sibi tanta licere
 Turpes agricolae, vulgus crudele superbum
 Annuerat, sibi Pannonicos cecidisse Neronem
 Credidit et dubiam fortunam coepit abuti. (St. II. 207–217.)

„És amikor rábeszéléssel megnyerte a lelkiüket, mindnyájan kezdtek hajlani a gonosz bűnre, noha a színlelt ragaszkodás üres hajlandóságból táplálkozott. Mint ahogyan a homokba vetett magvak sohasem teremnek toklászok kalászokat, ugyanúgy a színlelt hűség is, mihelyt egy kis fuvalat éri, végképpen elpusztul, mert nincs mélyre eresztett gyökere. A váratlan tisztségtől megköttyösödött tanácsadó vidáman kezdett élni; s mivel a silány parasztok, ez a kegyetlen-gőgös tömeg helyeselte a tetteit, azt hitte, hogy a pannón urak (pannoniai Nérók) már meg is hódoltak előtte, s a kétes szerencsével kezdett visszaélni.”

A nemesek közül először Báthori István gyűjti össze a seregeit:

Mint ahogyan Strymon rohanó folyamú vize mellett
 vitte hadisten, Mars thrákok vesztére a fegyvert
 és amiképp danaók pajzsos, jókardu vezére
 Phrygia tája felé sikeresen fordítja hajóit:
 Indul eképp a nagyúr izzadt paripán, vele társak,
 dússá lett dávad: pórnépség táborá ellen. (Ph. 35.)

Qualis Bistonil rapidum prope Strymonis amnem
 Mavors in Thracas letalia dirigit arma
 Vel qualis Phrygiae clipeoque insignis et armis
 Dux Danaum naves conscendit Marte secundo,
 Talis inauratos tetrarcha lupos mandentem
 Flectit equum et comites castra ad servilla ducit. (St. II. 234–239.)

Geréb rosszul fordította a hasonlat mindkét oldalát, a hasonlót is, a hasonlítottat is. Mert hát a danaók vezérének nem az volt a hőstette, hogy sikeresen fordította hajóit Phrygia tája felé, hanem az, hogy győztesen felhágott Phrygia hajóira, vagyis legyőzte Tróját. Még furcsább a hasonlított fordítása. Először nézzük meg a magyar sorok értelmét: a nagyúr izzadt paripán indul társaival a meggazdagodott pórnépség ellen. Az eredetiben pedig ez áll: „Ekképp irányítja a nagyúr aranyos zablát rágó lovát, és vezeti társait a pórnépség táborá ellen.” Mi történt itt? Először a fordító szétválasztotta az inauratos szót in auratos-ra; másodszer a lupos szónak csak az elsődleges jelentését vette, így aztán kijött az: in auratos lupos; harmadszor a mando 3 (rág) igét összetévesztette a madeo 2 (átnedvesedik, átizzad) igével.²⁶ Ez a két sor a filológiai humor tipikus példája.

Báthori serege közeledik:

Észleli Székely György, had támad a táborá ellen,
 fegyvert fog maga is, kivonult amazoknak élébe.
 Társaihoz szólong, biztat, diadalmat ígérget. (Ph. 35.)

Dózsa bizony nem fog fegyvert, nem is vonul ki senki ellen, legalábbis Taurinus szerint nem.

Zeglius adversis conspectis hostibus arma
 Quemque sua arripere et venienti occurrere fronti
 Hortatur socios promittens praemia palmae. (St. II. 240–242.)

„Miután Székely megpillantotta a támadó ellenséget, arra buzdítja társait, hogy ki-ki ragadjon meg a fegyverét, és rohanjon a közeledő hadsorra, a győzelemért jutalmat is ígér.”

III. könyv

Kezdődik és két napig tart a nagylaki csata. Báthori csak csűrhenek nézi a hatalmas tömeget, ezért „hebehurgyán” egy kis létszámú lovascsapatot küld ellenük. Döntés nem születik. Reggelre Dózsa vezéréstől körülzárja a nemeseket.

Most a paraszti sereg mindenféle körbekeríti
 ezt a nemes csapatot s támad. Hátát a nemesség
 egymásnak veti ott s úgy védi magát a dühödt nép
 ellen, amely távol forgatja hiába kaszáját,
 mert az üres levegőt vagdalja csupán a kárókkal. (Ph. 37.)

²⁶ Márki S. jobban fordította ezt a képet: „Akképp ül aranyos zablyájú lován a nemes gróf.” (Kath. Sz. 1889.)

Ha a parasztság távolról forgatja — hiába — a kaszáját, s a karókkal csupán az üres levegőt vagdalja, akkor a nemességnek nem nehéz védeni magát. Fordítva történt, a nemesek rövid kardja volt tehetetlen a parasztok hosszú fegyverével szemben.

Rusticus aggreditur; coniunctis tergora tergis
Nobilitas plebis furias cohilbere ferocis
Eminus urgentis, falcatos rumpere nodos
Nititur incassum, liquidas et verberat auras. (St. III. 43—46.)

„... a nemesség összevetett háttal igyekszik megakadályozni a távolról szorongató, megvadult nép dühét, igyekszik — hiába — a kaszás embergyűrűt áttörni, csak az üres levegőbe vagdos.” Igazolja állításunkat a folytatás is, de Gerébnél egy rosszul fordított szót ki kell javítani: a „most” helyébe „ugyanis”-t kell tenni.

Az ágyú azonban — és nem *puska!* — leteríti, szalajtja a népet:

Hátat adott a husáng, fut a talpas, utána lovasság;
üldözik és vágják, futamítva tovább a futókat.
Tajtétkő vadkant így ölt meleágeri szűzlány
egykoron Aetolián, így üzte Zenóbia szintén
Éthioplának száraz mezején a vörös szörny
és vad oroszlánnal bátran fölvette a harcot. (Ph. 37.)

Terga dabant nodi peditum tergisque frequentes
Insultant equites feruntque fugantque fugatos.
Non secus Aetolum in campis Meleagria virgo,
Spumantem dum sternit aprum, aut Zenobia telo
Qualis in Aethiopum quondam sitientibus arvis
In fulvas regina feras armata ruebat
Ausa pedes rabido sese obiectare leoni,
(Sic... fugaces... revocat... Zeglius). (St. III. 54—60.)

Kényszerűségből idéztünk hosszan, mert másképp nem tudjuk feltárni, hogy hol vezet félre bennünket a fordítás. Ha a magyar szöveget olvassuk, a következő kép rajzolódik elénk: a lovasság üldözi, vágja a futókat. Így ölte a vadkant a meleágeri szűzlány, így üzte Zenóbia a vad oroszlánt. A latin szövegben mást találunk: a lovasság üldözi a futókat. S ahogyan a meleágeri szűzlány leteríti a vadkant, vagy ahogyan Zenóbia szembe mer szállni az oroszlánnal, úgy száll Székely is szembe a futókkal. Vagyis a hasonlat nem a nemesek, hanem a Székely hősiességét emeli ki.

Az idézet fordítása: „Megfutamodnak a gyalogosok embergyűrűi, az üldöző lovasok ütik, vágják, zavarják a futókat. S ahogyan Aitolia mezein a Meleagrosz-szerette szűz (harcolt), míg le nem terítette a tajtétkő vadkant, vagy ahogyan Zenobia királynő egykor az aitiopszok száraz sivatagában dárdával felfegyverkezve rárohant a rőt vadállatokra, s volt bátorsága gyalogosan szembeszállni az őrző oroszlánnal, (úgy hívja vissza Székely a menekülő parasztokat).”

Végül az úri erők megtörték a túlerő miatt, sebesült már valamennyi.

Röppen a nyilvessző és egyre fogyasztja csak őket;
lesből lándzsa esik; mellettük a nádas okoz bajt:
rejtekből kitörők szúrják beleikbe a fegyvert. (Ph. 38.)

Interimunt quosdam Tyriis emissa sagittis
Illita tela dolis; lateri letalis harundo
Haesit et abstruso transfodit viscera ferro. (St. III. 70—72.)

A bajt okozó nádas: fordítói tévedés. Nem is értjük, hogy ilyen gyakorlott fordító, mint Geréb László, hogyan tudott ilyen egyszerű, már az *Aeneis*ből²⁷ is ismert képet ennyire melléfordítani. A mi fordításunk: „Néhányukat a türoszi nyíllal kilőtt, mérgezett hegyű vessző pusztítja el; a halálos nyilvessző megakad oldalukban, s a belédugott vashegy átfúrja beleiket.”

Báthori megmenekül, egész éjjel a hullák között fekszik.

Zsibbadtan hever ott, ájult, kábult a sebekből
és a vezéri sisak belapult töredéke szorítja,
homloka is véres, buzogány sujtott a fejére. (Ph. 38.)

Az első sor merő kitalálás, a harmadik sorban levő buzogány pedig a rossz szótározás eredménye: clava = buzogány; clavus = szeg; daganat. Íme a latin:

²⁷ IV. 73.: „... haeret letalis harundo.”

Martia mucosas exundant vulnera nares
Obstrusque ducis galeae fragmenta retortae
Tempora sanguifluis clavis compressa perurunt. (St. III. 82–84.)

„A csatában kapott sebekből gennyes váladék szivárog; a lapuló vezér halántékát a véres szegecsekkel összepréselt sisakroncsok égetik.”

*Most aki meg nem bűjt a vetésben, a fák tetejében
vagy rohanó paripán nem tört ki a szörnyű hurokból,
elfogják... (Ph. 38–39.)*

Aki tehát megbűjt a vetésben vagy a fák tetején, vagy paripára ülhetett, az megmenekült, Az eredeti szerint semmiképpen sincs menekülés.

Quandoquidem non fruge latent, non arbore in alta
Nec quemquam volucris manibus pernicia cursu
Eripiunt... (St. III. 96–98.)

„Merthát nincsenek biztonságban sem a gabonában, sem a magas fákon; s a gyors lábú paripák sem mentenek ki senkit a parasztok kezéből.”

Csáki Miklós egy gödörben bűjt el, rátaláltak, Dózsa elé vitték. A püspök úr először nagyon gyáván viselkedett (Márki Sándor fel is háborodik ezen),²⁸ csak amikor látta, hogy minden hiába, akkor kezdett férfiasan készülni a halálra. E rész fordítása jó, de néhány pontatlanság ide is becsúszott.

Hulló könnyünkért, váltságdíjunkra könyörgök. (Ph. 39.)

Nostras per lachrimas, per nostram hanc oro corollam. (St. III. 126.)

A corolla szónak valóban van ajándék, adomány, egy kis erőltetéssel: váltságdíj jelentése, de az a hanc névmás azt sugallja, hogy a püspök itt rámutat valamire. Aligha hihető, hogy a kezében tartotta volna a váltságdíját, Geréb ki is hagyta a névmást. Valószínűleg a nyakában lógó püspöki láncra-keresztre, mint méltóságának jelvényére hivatkozott. Az ilyen keresztben végződő lánc nagyon hasonlít a rózsafüzérre, annak az egyházi neve pedig: corolla precatoria. Persze, rózsafüzér is lóghatott a nyakában. Így már logikusabb lesz a fordítás: „A hulló könnyeinkre, erre a láncra (rózsafüzérre) kérlek.”

Csáki később ajándékot is ígér, eredménytelenül.

Nem leszek én fősvény s bőven mérünk valahányan.
Így tér el tőlünk a haragja a Mennykövezőnek.
Hadd meg az életemet s ezután tiéd leszek immár. (Ph. 40.)

Munera magna dabo, sunt acceptissima cunctis
Munera, quis summi compescitur ira tonantis.
Hanc animam concede mihi, tua caetera sunt. (St. III. 132–134.)

„Adok majd bőven ajándékot, az ajándékot szívesen fogadja minden ember (isten?), ajándék csitítja el a magas Mennydörgő haragját is. Csak az életemet hagyd meg nekem, minden más legyen a tiéd.”

A következők részt csak a Pharsalia alapján (VIII. 865–866.) érthetjük meg. Lucanus mondja ugyanis Pompeiusról, hogy valósággal hasznára lesz majd a síremlék hiánya, mert az utókor nem fogja majd elhinni, hogy ilyen nagy embert csak egyszerűen temettek el. Erre gondol Csáki Miklós is.

Minden a földből lesz s ha megint odaér el a földbe,
mindegy már minékünk, hahogy áll-e magasra emelve
pároszi márványból sírkamra kihűlt tetemünkön.
Fényűzés, hiúság csak az emberi síron az emlék. (Ph. 40.)

... Genetrix orta omnia tellus
Suscipit; hoc olim, quod nostris ossibus usquam
Ardua de Pario non surgat marmore moles,
Proderit, humani facilis iactura sepulchri. (St. III. 142–145.)

²⁸ Dósa György. Bp. 1913. 220.

„Ami keletkezett, azt a földanya fogadja magába; hogy a mi csontjaink fölött sehol sem emelkedik majd pároszi márványból magas emlék, ez egykor hasznunkra lesz, csekély veszteség az emberi síremlék hiánya.”

Mások is elvesztek, szerte hulla hevert, temetetlenül:

... Sors adta: a Styx vize mellé
így hullottak alá; mások szép sírba kerülnek:
itt a mohó láng vesz, ez vízbe merül, míg amazzal
végez a lég, égig bomlik szét az temetetlen. (Ph. 41.)

Taurinus azzal vádolja a parasztokat, hogy „nincs gondjuk a temetésre”, pedig az Alvilágba csak azok szállhatnak alá, akiket valami módon „eltemettek”. A fordítás ezt nem adja vissza.

... Stygias sic ire sub umbras
Fata iubent, ut busta alii pretiosa parentur,
Hunc voret ignis edax, illum mare sorbeat, alter
Aethera nunc coelumque tegat, qui non habet urnam. (St. III. 173–176.)

„A végzet parancsa szerint csak úgy lehet lejutni a stíxi árnyakhoz, ha az egyik embernek díszes sírt emelnek, a másikat mohó láng emészti el, amazzal meg elnyeli a tenger, de akinek hamvveder nem jut, arra boruljon az ég s a levegő (maradjon a Felvilágos).”²⁹

A felkelés egyre jobban terjedt, most már nemcsak a parasztok rajzottak mindenfelől, hanem a kolostorokból barátok, a falukról papok is jelentkeztek. Az utóbbiak lettek Dózsa vezérei.

Hold testvére nyomán kétszer kelt már fel Apolló
pompás fényével: Székelynek szarva be megnőtt. (Ph. 41.)

Teljes félreértés. Nem a nap (Phoebus Apollo) kelt fel kétszer, hanem a Hold (Phoebe), s a szarvak is a Holdhoz tartoznak, nem Dózsához.

Roscida turgenti fratrem bis lampade Phoebe
Viderat infectis cum cornibus; improbus, eheu,
Zegulus omnia erat... (St. III. 177–179.)

„A harmatos Hold, megújulás nélkül, már kétszer látta a lobogó fényű testvérét (a napot); és jaj, a gonosz Székely...”

Taurinus püspökök kenyerét ette, maga is pap volt, érthető, hogy rossz véleményről írt a szökött barátokról, a lázadó papokról.

Sem Máró, se Homér nem zengene róluk örömmel,
csak gyilkos szatírákat írhatna ezekről.
Balgatag és szökevény népség: agya gyöngye, hevében
háborúsággal kél s föltámad az istenek ellen. (Ph. 41.)

Különösen az „agya gyöngye” kitétel meglepő, ezt azonban Taurinus nem írta. A frontem teneram perficere azt jelenti, hogy a gyengéd (gyermeki, ifjúi) szemérmes félretenni. Aquinas = Iuvenalis.

Quos Maro vix pingat melius, vix fingat Homerus
Doctius aut mordax satira taxaret Aquinas.
Quam primum teneram male sanus transfuga frontem
Perfricuit, bellum superis indicit... (St. III. 188–191.)

„Ezeket a papokat sem Vergílius, sem Homérosz nem tudná jobban megrajzolni vagy elképzelni, de még a harapós Iuvenalis tudománya is elfogyna, ha szatírával akarná korholni őket. Mihelyt ez a megvadult szökevény népség eldobta magát a gyermeki szégyenérzetét, háborút indított az istenek (a felettesek v. a földön élő emberek) ellen.”

Dózsa ezekre a szökött barátokra, papokra bízta gyakorlatlan népét, és küldte őket Eger alá. A parasztok itt súlyos vereséget szenvedtek. Egernek akkor, 1497-től: „Hyppolitus... a nagyhírű Esték fia, sarja” volt a püspöke.

²⁹ Az „aetera nunc coelumque tegat” mondattal kapcsolatban Császár ezt írja (i. m. 21.): „Taurinus a Lucanusnál talált »caelo tegitur« (Phars. VII. 819.) kifejezést minden ok nélkül cselekvővé változtatja és ezzel (eredeti, egyszerűen magyarázható értelméből teljesen kiforgatja.” Lucanus azonban a következő énekben (VIII. 393.) ilyet is ír: „...te parva tegant ac villa busta?”

...ilyen püspök bezzeg vigodalma Egernek;
mégse lakik most ott, Rómába vezette az útja. (Ph. 42.)

A püspök valóban nem lakott a parasztháború alatt Egerben, egyébként is ritkán jött Magyarországra, de Taurinus szövege nem is ezt mondja, hanem — a szokott túlzással — azt, hogy a püspöke miatt a város híre nagyobb volt, mint Rómáé.

...Nimium felix antistite tanto
Agria persuasa est magnam sibi cedere Romam. (St. III, 211—212.)

„Ilyen főpap alatt hitte magáról a dúsgazdag Eger, hogy a nagy Róma meghátrál előtte.”
Az egri csata híre gyorsan eljutott Budára, s amint az lenni szokott, a kósza hír alaposan meg is duzzadt. A riadalom következtében:

Nagyhamarost a király palotára behívja tanácsát,
melybe bizony méltán ő vetheti is bizodalma:
bölcsstudományu szívek, két országnak koronáját
s két fejedelmi személy dolgát fogják zabolára.
Nincsen olyan Sólon s törvényszerző sem Athénban,
sem Spártán, amilyen bölcs, nagytudományu tanácsos
s termékeny szavakat hint Imre, Perényi szülötte. (Ph. 42.)

Geréb szövege pontatlan. Ő is, mint a rutinos fordítók általában, ha megértette az alaphelyzetet, a kis részletekkel már nem sokat törődik. Az eredmény aztán az, hogy ha akarjuk, csak a szép hűtlenség bűnét követte el, ha nem akarjuk — melléfordított. Szerintünk ez utóbbi történt.

Accersit rex consilium, cui regia primum
lure palatino palatia credita sunt.
Plenum consilii pectus, quo frena duorum
Regnorum et totidem regum moderantur habenae.
Legislatorem non talem habuere Solonem
Res Pandionae, non tam Lacedaemona doctum,
Quam frugi consulta dabas, Emerice Pereni. (St. III. 223—229.)

Igazi gondot csak az első két sor okoz, a két soron belül pedig a második tagmondat. Mivel a magyar már nem szereti a szenvedő szerkezetet, a nyelvtani alany mellett meg kell keresnünk az abl. auctoris is, amit — furcsa módon — egy jelzőben (palatino) fedezhetünk fel. A cselekvő mondatokban már minden erre az alanyra vonatkozik. Lássuk tehát: „A király összehívatta a tanácsot, hogy a nádor, tiszte szerint, először erre bizza a királyi házat. Ez az ember (a nádor) tele volt tanáccsal-tervvel, ő irányította két ország és két király ügyeit. Az athéniek nem tartották olyan törvényhozónak Szolont, sem olyan bölcsnek Lükurgoszt, amilyen hasznos tanácsokat szokott adni Perényi Imre.”

Perényi nádor alaposan megmossa a nemesek fejét, aztán Dózsa őcsárolja.

... Nincs nálánál a világon
több lator, ő véres törét már Illyriában
edzi, folyók mentén közsörülgeti, ott, hol a csúfos,
rát törökök vért elegyíti a Száva vizével.
Krajnai, stájeri nép, akinek becsületje a görvély,
torkáról zsákként fityegő golyvát cipekedve,
fut meredek hágón fel az alpesi kődbe előle. (Ph. 43.)

... Noto nihil est latrone sub aethra
Deterius, rubigineos iam cote mucrones
Illyricis munitus aquis hincinde Savonus,
Thurcarum fuso foedatum sanguine veru
Asperat et Carnus Stirusque, ubi struma decori est
Pendula ventosis distantans guttura saccis,
Nubiferas fugiunt execto calle sub Alpes. (St. III. 243—249.)

A latin szöveg mutatja, hogy nem Dózsa edzi a törét, hanem miatta közsörülük fegyvereiket az ottani emberek: „...az illír vizekkel védett Száva-vidéki ember miatta közsörül már rozsdás törét s a törökök vérével bemocskolt nyársát; a krajnaiak és a stájerok pedig, akiknek nyakán golyva ékeskedik, mintha felfújt zacskó feszítené torkukat, keskeny hegyi ösvényeken menekülnek a felhőborította Alpok közé.”

A rémület elérte már Bécsét is:

... rakhatná Phidiás, oly szép a torony, tetejében
Miksa, a győzetlen császár diadalmi sasát is,
sok győzelmeikkel felesült, nagyhírnevű, tollas,
szép iratos címermadarát szintén megütötte. (Ph. 43.)

... Phidiacae summo de vertice turr is
 Victrices aquilas, invicti Caesaris arma
 Maximillaneis crebris decorata triumphis
 Penniculo inscriptis famoso contudit ictu. (St. III. 252–255.)

„A félelem leverő ütésével a pheidiaszi torony csúcsán levő győztes sasokat, összezúzza a legyőzhetetlen császár címereit, amelyekre híres ecsettel festették Maximilián sok-sok diadalát.”
 Felvillantja a hazai tájakat is:

Pannonián a folyók megtelnek a vér özönével.
 Gyilkolják az urat, a karókra kiszúrva a testük.
 Halljátok, hogy a jó polgárság úszik a vérben,
 elnyújtott lábbal dehogyan alszik, a két füle csukva,
 sőt szímatol, virraszt, nem rösteli állni a vártát. (Ph. 43.)

Pannoniae fluvios multo manare cruore,
 Occisos partim proceres affixaque palis
 Corpora et immensa cives in caede natate
 Audistis nec porrecto dormire in utramque
 Auriculam pede nec vigilanti stertere naso
 Non pudet? (St. III. 256–261.)

Tanulságos részlet, akár az eredetit, akár a fordítást nézzük. Taurinus szövege sokszor vibrál, s bizony néha nemcsak az egyes mondatok belső szerkezetét, hanem a szomszédos mondatok egymáshoz való viszonyát is nehéz megállapítani. Bonyolíthatja mindezt a centójellegből eredő, ide nem illő kifejezések átvétele, az interpunkció bizonytalansága és az esetleges szövegromlás, valamint a nyomtatási hiba is.

Az idézett részletünk legfontosabb szava az: audistis. Vezérlige, s formailag két acc. c. inf. függ tőle: fluvios manare; proceres, corpora, cives natate. Ezt Geréb is így fogta fel, s a fordításával eddig egyetértünk, de amikor a vezérlige hatását kiterjeszti a későbbi mondatokra is, már nem biztos, hogy igaza van. Császár Zoltán Engel alapján pontot tesz az audistis után, Juhász László nem. Mi a mondat lezárását helyesljük, legalább egy pontosvesszővel, mert utána egy másik – megint bizonytalan – szerkezet következik, a: nec... non pudet. Mi idézi elő a bizonytalanságot? Először: mi a pudet alánya? Cives? Geréb szerint igen, szerintünk az audistis-ből következő: vos, a megszólított koronatanács tagjai. Másodszor: érvényesül-e Taurinusnál a kettős tagadás = erős állítás törvénye vagy nem? Geréb érvényesnek fogadja el, s kijelentő mondatokkal adja tudtunkra, hogy a polgárok vérben úsznak. Igen ám, de a latin mondat végén kérdőjel van! Ezért mi úgy véljük, hogy a: nec... non pudet non-ja szövegromlás eredménye, eredetileg az: nec... vos pudet lehetett. Csak így kaphatjuk meg azt a fordítást, ami zökkenő nélkül simul bele Perényi Imre korholó beszédének szövegkörnyezetébe. „Hallottátok, hogy Pannonia folyói színültig vannak vérről, hogy a legyilkolt előkelők, a karóba húzott testek, a polgárok vértengerben úsznak; s ti nem szégyelltek kinyújtott lábbal, süketen, horkolva aludni?”

Pannonia után újra a távoli országokra, népekre tekint: Lengyelországra, Rajna-vidékre, Prágára, Morvaországra, majd még tovább:

Ott a tatár, az arab nyíllal telirakja a puzdrát
 és szekeren járó szittyák felvonva az íját,
 görbe vasuk fogják, félvén a paraszti hadaktól.
 Retteg a szerb, a görög meg a távoli Ázsia népe;
 pajzst, ragyogó fegyvert övez fel a gyorslovú partus,
 óvatosan készül, hogy biztonsága lehessen. (Ph. 44.)

Tartarus hinc, hinc Moschus atrox horrenda pharetris
 Tela replens arcum lunat; Skytha plaustrifer illinc
 Territus agricolis falcatum spiculat ensem;
 Argolici et Sergi et propius timuere Sarissae;
 Arvina pingui clipeos et lucida Parthus
 Arma fugax tergiti subigens in caute secures. (St. III. 278–283.)

„Itt a tatár, ott a vad moschus tölti meg félelmetes nyílvezzőivel a puzdrát, és feszi félhold alakúra az íját; amott a szekeren járó szkíta rémült meg a parasztoktól, s hegyező-élesíti a görbe kardját; félnek a görögök, a szerbek meg a közelebbi macedónok; a gyors parthus kővér hajjal keni pajzsát és fényes fegyverét, a közszerűn meg előkészíti szekercéjét.”

Korholásról a buzdításra fordul Perényi beszéde:

Még idejében hív, nem késve idéz meg a Végzet.
 Közül kell a tanács, no de hasztalan akkor a szép szó,
 hogyha a baj megvolt, mit szükség lőn megelőznünk.
 Rajta tehát, cselekedj, ne halaszd, halogasd a jövőre.

*Holnapra napra talán fordulhat a sors: ez az orzó
birtokokba beült — s ti utánóznátok a dolgát:
Harc, tűz, vas, nyomorult veszése az otthonainknak
lesz folyománya, ha most munkánkat félbeszakasztjuk:
dönthettek falakat s mászhattok azok tetejére! (Ph. 44.)*

Először egy szótározási hibát iktatunk ki: *consulere in medium* = a közjóról tanácskozni, nem pedig: közből kell a tanács.

Az idézetünk utolsó öt sora egyetlen kérdés mondat, amit a fordító felkiáltó mondatlalt ad vissza, nem is értett meg belőle semmit. Mi a következőkből indulunk ki: a num kérdőszóra a latin általában tagadva válaszol; a *simulare potestis* állítmánytól egy acc. c. inf. függ: *furem dependere*. Vajon tagadhatjátok-e, hogy ez a tolvaj meglakol? Nem. Amit megfizet, amiért meglakol: accusativusban áll: *moenia, opera, minas*. A jelzőket már könnyű a jelzett szavakhoz rakni. Van azonban még egy probléma, a: *dependere*. A skandálás szerint: *dēpendere*, tehát a *dependeo* 2 (függ, lóg) alakot-jelentést kívánja. Ha ezt az alakot-jelentést vesszük, a mondatnak nincs értelme. Csak a *dependo* 3 (megfizet, meglakol) lehet a jó. Így viszont zökken a hexameter. A javasolt fordítás: „Azt mondom én, hogy még nem késő, még idejében szólít a Sors. A közjóról tanácskozni dicséretes dolog, de csak az események előtti tanács a hasznos, amit utána adnak, az mindig haszontalan. Nosza rajta, ne tologassátok a távoli jövőbe a holnapot! Vajon tagadhatjátok-e, hogy ez a hazai útonálló, akit a nemesi kebletekre öltettek, meglakol majd a háborúval, tűzzel-vassal, nyomorultul elpusztított házaitokért, a félbemaradt (mezei) munkákért, a földig leomló, hatalmas várfalaitokért?”

Igazolásul a latin szöveg:

*Temporius te fata vocant, non serius, inquam,
Consulere in medium laus est, sed inutile semper
Consilium post facta fuit, quod oportuit ante.
Quare age, venturas non ultra differ in horas
Crastina! Num claro patrum per compita furem
In vestro clausum gremio simulare potestis
Marte, igni, ferro misere populata penatum
Moenia, dependere opera interrupta minasque
Morum ingentes infraque supraque ruentes? (St. III. 284—292.)*

És a beszéd befejezéséül:

Turpe minus vinci, quam non contendere. (St. III. 324.)

Bűnös a félsiker és bűn az, hogy nagyon nem igyekszünk. (Ph. 45.)

Ilyen sorok-helyek alapján merül fel bennünk az a gyanú, hogy a nyersfordítást nem Geréb László készítette, legalábbis részben nem. A sor félreértése ugyanis kezdőre vall. Helyesen: „Kisebb gyalázat vereséget szenvedni, mint elkerülni a harcot.”

Perényi nádor beszédét a körmöcbányai csata követi. A csata leírása egyáltalán nem hízelgő a polgároknak. Érthető, hogy Móricz Zsigmond is felfigyelt erre a helyre.³⁰

*Körmöcbányánál kincset költ, izzad a hegyesség,
ezt azután pénzzé súlyszámra verik ki nagy ésszel. (Ph. 46.)*

Megint egy kis apróság, két szó összetévesztése: *calidus* 3 = forró, meleg; *callidus* 3 = rávasz, eszes. Így került a *nagy ésszel* a fordításba „a forró massa” (*calidae massae*, St. III. 329.) helyett. Az ellenfelek összeütközése után újra a gazdagság társadalmi szerepére tér:

*Nagy baj a gazdagság, a bajok legfőbb okozója:
mélán mondjuk el ezt itten... (Ph. 46.)*

*Istac divitias, irritamenta malorum
Imprimis numerare datum est. (St. III. 336—337.)*

„Itt vált lehetővé először, hogy számlálgassák a kincset, a bajok okozóját.”

³⁰ MÓRICZ Virág: Apám regénye. Bp. 1963. 231.

IV. könyv

A körmöcbányai csata hírnöke igazolta Perényi kijelentését, hogy a polgárok is vérben úsznak, de le is hangolhatta a tanácsot, hogy a polgárookra sem számíthatnak. Elképzelhető azonban az a változat is, hogy Taurinus szántsándékkal szerkesztette így eposzát: Perényi beszédére vereség következik, Bakóczéra pedig — látni fogjuk — az első jelentős győzelem.

*Székből fölkel a legatus, a pannoni primás,
szívvel-lélekkel főpap, tornáca az üdvnek:
már a paraszti hadat nehezen tűrvén, szava így szól: (Ph. 47.)*

*Sedis apostolicae legatus, portus et aura,
Nativae Ungariae primas et praesul ad unguem
Perfectus, belli impatiens servilis ita inquit: (St. IV. 4–6.)*

Két szó megint összetévesztődött: portus a porticus-szal, az előbbi: kikötő, az utóbbi: tornác. Az aura valószínűleg sajtóhiba: ara helyett. Portus et ara = rév és oltár, oltalom és menedék. Pusztá véletlen, hogy a portus et aura sem képzavar: révbe vivő szél. Idézetünkben a nativa jelzőnek is szerepe van: a primás itt született, Magyarországon, tehát a szíven viseli országa sorsát, nem úgy, mint pl. estei Hippolit, az idegen. A mi fordításunk: „Az apostoli szék legátusa, révbe vivő szél (oltalom és menedék), Magyarország szülötte-primása, a tökéletes főpap, nem tűrve már a szolgaháborút, így szól.”

*Ó, milyen elfajzás, ó, jaj, mi be messzire estünk
ősi atyáinktól! Olvassuk a krónika lapján
hajdani tetteiket, felröva a könyv elejében
erkölcsük meg a trón kezdetbeli, néhai képe. (Ph. 47.)*

A latin szöveg előtt érdemes felidézni a *Török áfium* kesergését.³¹ Vajon Zrínyi olvasta-e Taurinus szövegét?

*Degeneres nimium, nimium distamus ab illis
Maiores saeculis, quorum primordia gesta
Et ritus faciemque soli, quodcunque vetustis
Insculptum est adytis vel quidquid nostra relatum est
In chronica... edam. (St. IV. 23–27.)*

Néhány megjegyzés a fordításunk előtt: a primordia gesta kifejezést mi honfoglalásnak fordítjuk, noha Lucanus szövege (primordia gentis, Phars. X. 177.) a nemzet eredetét sugallná. Igaz, így a primordia melléknévvé válik, de ennek lehetőségét Finály sem tagadja. Geréb fordításában mi súlytalannak tartjuk „a trón néhai képét”. Úgy gondoljuk, a solium = trón helyett jobb a solum = föld, ország használata. Megerősít bennünket Lucanus idézett helye is: situs terrarum. A megjegyzések figyelembevételével: „Túlságosan elfajzottunk, túlságosan messze vagyunk a régi századokban élő őseinktől, akiknek honfoglalását, szokását, ország-képét s mindazt, ami régi szentélyeinkben feliratként megmaradt vagy ami krónikáinkba bekerült, ... elmondom.”

*Etragadá a tatár rejtett kincsét a Szamosnak:
ős Decebálé volt... (Ph. 49.)*

A Decebál által elrejtett kincseket nem a tatárok, hanem Traianus katonái találták meg és vitték el. Taurinus csak példának hozza fel, hogy lám minden elmúlik (St. IV. 90–97.).

Bakócz hatására a nemesség Pest mellett gyülekezni kezd. A város körül rétek vannak, gyümölcsösök, „gyönyörű ez a pompa, az illat” (Ph. 50.). A fordításból eltűnt a királyi vadaskert, mert a leporarium = vadaskert felcserélődött a lepos = kellem, pompa szóval. Íme: ...fragrant leporaria regia flore (St. IV. 127.), illatoznak a királyi vadaskertek.³²

A gyülekező hadak vezére, Bornemisza János, szokatlanul rövid (18 sor, Bakóczé: 104) beszédet mond a gubacsi csata előtt. A séma ismerős: harcokra születünk, a régi dicsőség kötelez, újat kell szerezni hozzá. A parasztok kérését elutasítja, így aztán a nemesek fölényes győzelmet aratnak. A szétvert keresztetek közül sokan a Dunába ugranak, úgy próbálnak menekülni.

³¹ Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Bp. 1952. II. 817.

³² Magyarország 1514-ben. I. köt. 3. feje.

Am noha Portumnust győznék úszás-evezéssel,
vagy Glaucust, a vizek ujdón lakosát, a nagyéltűt,
azt, aki Euboian jó Anthedonát segítette... (Ph. 53.)

Et, quamquam poterant Portumnus vincere nando,
Qui vel in Eubolca vivax Anthedone gramen
Carpserat undivagi Glaucus novus incola ponti... (St. IV. 217–219.)

A mai magyar olvasó — jegyzet nélkül — valahogy így értelmezi ezt a részt: a parasztkok esetleg le tudnák győzni úszással Portumnust, valakit, aki bizonyára jó úszó volt, és Glaucust, aki Euboian valami jóságos Anthedona asszonyt segített, de ez is hiábavaló lenne. A „nagy-éltű” szót sehova se tudja tenni, alig van tartalma. Nos, menjünk sorban. Portumnus a kikötők istene volt, legyőzése tehát „magyarul” azt jelenti, hogy a parasztkok élve kijutnak a partra. Glaucus ugyancsak tengeri isten, ezt a jegyzet is megmondja. Még halász korában az euboiai Anthedon városban lakott. Szerepeltetése már-már öncélú, humanista sallang. Ezek után így fordítjuk le a fenti sorokat: „És ha úszással talán még legyőzték volna Portumnust vagy Glaucust, a hullámozó tenger új lakóját, aki az euboiai Anthedonban éltető (halhatatlanságot adó) füvet evett”, az átázott ruhájuk azonban lehúzta volna őket.

Viszolyogtató a fuldokló emberek (vagy Taurinus) naivsága, amint elismerik, hogy jogosan hálnak meg, hiszen ők is gyilkosok voltak. Ez utóbbi gondolatot a fordítás nem adja vissza.

Itten a sodró, mély örvényben elér a halálunk,
mást nem is érdemlünk. *Amidőn levegő meg az élet
elhágy bennünket...* (Ph. 53.)

Dignam pro meritis hoc alto in gurgite mortem
Hanc patimur, quando miseris mortalibus auras
Et vitam abstulimus dulcem... (St. IV. 223–225.)

„Méltán halunk meg így, ebben a mély örvényben, mert nyomorult halandóktól mi magunk is vettünk el éltető levegőt, édes életet.”

A fogságba esetteket megköttözik, bilincsbe verik, tutajra rakják. Egy részüket szekéren Budára viszik:

Pestre terelnek mást, renddel jár hosszú menetjük.
Uta során ujjong diadalmi utuknak a népség. (Ph. 54.)

... pars Pestum trahitur longoque morantur
ordine plaustra vias plebei plena triumphí. (St. IV. 239–240.)

Pestre terelnek mást, „és a paraszti zsákmánnyal teli társzekerek hosszú sorban töltik meg az utakat (időznek az utakon)”.

A király végignézte a vonulókat, megesett rajtuk a szíve. Oktatva-feddve beszédet intézett hozzájuk, majd hazaküldte őket. Csak a vezérüket, Lőrincet és a többi klastrombeli szökevénynt szánta halálra. És megkezdődött az úri hóhérmunka.

Soknak a féligsült testen több seb feketéltet,
mint amilyen kék-zöld volt *Théba szülötte, Ophytes.* (Ph. 55.)

Az olvasó aligha gondol másra, mint egy Ophytes nevű valakire, aki Thébában született. Pedig Ophytes nem személy, hanem egy kígyóbőrhöz hasonló, pettyes márványfajta, tudományos nevén: szerpentin, kígyókő vagy ophit. Különösen Théba mellett bányásztak belőle sokat. Az eredeti szöveg helyesen írja a szót:

Plus plagarum alii semusto in corpore habebant,
Quam variis tinctus maculis Thebanus ophites. (St. IV. 280–281.)

Dózsa közben a délvidéket pusztította, nem ott, ahol a *mérnöki lánc* (Ph. 56.), hanem ahol a „látóhatár” (finitor circulus, St. IV. 311.) választja szét a magyar, a pontuszi és a szerb mezőket, vagyis a Szörényvár környékén. Ezért tűnik a rossz fordítás ellenére logikusnak a következő sor:

Ott, hol a víz ered, ott a Temesnél táborozik György. (Ph. 56.)

Dózsa azonban nem *itt* táborozott, hanem „innen vezette táborát Temes várához”: Hinc arcem ad Temeson sua duxit castra Georgius (St. IV. 319.).

És megkezdődött Temesvár ostroma. Meddig és hogyan? A fordítással kapcsolatban erre a két kérdésre kell felelnünk. Taurinus inkább több hónapos (menstrua bella) háborúról beszél.

Az ostromlott város is két hónap múlva kezdett éhezni: cornua bis posuit Phoebe (St. IV. 356.). Geréb ezt az időt a Phoebe-Phoebe összetévesztésével — *két napra* csökkenti (Ph. 58.).

Temesvár ostromát Taurinus — a nála megszokott túlzással — Trója, Trebia és Saguntum ostromához hasonlítja.

Itt a nehéz levegőt nagy sziklakövek hasogatják;
szikla szakaszt sziklát; a követ rakodott kosarakkal
hordozzák a falon, de a szikla se verheti vissza
onnan a pórsereget, ha leöntik a lomha kosárból.
Fenn a kapú tetején a sorompót őrzí az őrség,
falra igyekvőnek közaport szór a fejére
s mint leütött borjú, roskad le a földre a vívó.

— — — — —
Egy rész markában kardot forgat, de a többi
vasláncot hajigál fentről... (Ph. 57.)

... gravibus saxis solida aera fatiscunt.
Saxa oppugnabant saxis neque pellere plebem
Saxa queunt, adoperta gravi quam mole tegebat
Vinea vimineis contexta e cratibus. Acer
Portitor a summo direpta repagula poste
Illisit capiti murum ascendentes, at ille
Decidit in terram mactati more iuveni.

— — — — —
Pars gladios stringunt manibus, pars tortile ferrum
Deiciunt muro... (St. IV. 342–352.)

Itt bizony vaskos tévedésekkel állunk szemben. A solida aera nem nehéz levegő, hanem — ahogy Lakatos István fordította —: tömör érclemez.³³ A rakodott kosár, a lomha kosár, a közapor, a vaslanc: mind-mind kitalálás, súlyos félreértés. A tévedések középpontjában a vinea szó van, amelynek elsődleges jelentése: szőlőlugas, szőlőskert; de a másodlagos jelentése: védőtető. Használatáról, szerepéről a *Római régiségek* c. könyvek bármelyikében olvashatunk. Az idézett rész helyes fordítása: „...a hatalmas szikladarabok széthasogatják a tömör érc-kapukat.³⁴ Kövekkel harcoltak kövek ellen, a kövek azonban nem tudják elűzni a népet, amelyet vesszőből-rőzéből font, vastagon fedett tető véd.³⁵ A bátor kapuőr az ajtó tetejéről le-tépett gerendát vágja a falra kúszó fejéhez, ez aztán lezuhan a földre, mint a leütött borjú. — Egyesek kardot rántanak, mások hajítódárdát dobnak le a falról.”

A parasztok ostromolják Temesvárt, Báthori megírja dorgáló-könyörgő levelét a királyi udvarhoz (nem Zápolyához!), Dózsa pedig vadászni jár. Az egyik reggelen:

... Kábultan fekszik a Székely;
méltán álmatlan, de kicsinyt elszunnyadozott im.
Szíve nehéz, szomorú: egyszerre zokogva riad fel. (Ph. 59.)

... en semisopitus
Zeglius extremo non vana insomnia somno
Somniat et tristi singultus corde trahebat
Excitus. (St. IV. 403–406.)

„...íme, az alvástól elkábult Székely végső álmában sokatmondó álomképet lát, s amikor felriadt, szomorú szívvel zokogni kezdett.” Magyarázatul két szó: insomnia = álmatlanság; insomnium = álomkép, ezeket keverte a fordító össze.

Dózsa nem leli semmiben sem a kedvét, vadászni megy. Mindjárt a mező szélén nyulat lát, a nyúl azonban — rossz jel! — szétfoszlik a levegőben. Ezután következik a második ómen:

Míg paripán a mezőt járdalta, mi szörnyű csodát lát:
Két dühödött farkas támadt a vadászai csapatra
s mintha halál képét hoznák elejükbe e jellel:
lándzsa hiába szakadt, megtépdesik egy fiú testét
s átfúrt bordával tágulnak az ordások aztán. (Ph. 59.)

Az idézet olvasása után azonnal felmerül a kérdés: hol van itt a csoda? Hogy a vadászok találkoznak farkasokkal, hogy a farkasok megtépdesik egy fiú testét, s aztán eltágulnak? Ez nem csoda, még a halál képét sem idézi. A latin szöveg nem is ezt mondja:

³³ Aeneis IX. 809.

³⁴ MÁRKI S.: A szilárd ércágyúkból kőgolyókat lőttek. (Dósa György 436.)

³⁵ MÁRKI S.: Kő borította a szőlőskerteket. Vesszőkosarakból a védők vasdarabokat zúdítottak a falon felfelé törekvőknek a fejére. Uo. — Márki a továbbiakban is hasonló „hűséggel” fordít.

Dum campis exercet equos — immane relatu
Prodigium — duo quippe lupi violenter adorti
Agmen et excepti telis ostenta futurae
Monstraverunt necis: glutiti membra puelli
Utraque perfossis effudit belua costis. (St. IV. 413—417.)

Mig a mezőt járdalta, mi szörnyű csodát lát, „mert két dühös farkas támadta meg a csapatot, s amikor a dárdaiktól-nyilaktól elpusztultak, az erőszakos halál jövődök képét mutatták meg: a két szörnyeteg felhasított oldalából ugyanis egy szétépett gyermek tagjai kerültek elő.” Így célozgat Taurinus a közeledő borzalmakra. Dehát a berek előzi a gondot:

... bátran tör berkek nyugodalmas ölére,
éhes oroszlántól nagyhetykén elsődi kölykét,
falkos a szörnyek után, rabló medvékre vadászgat.
Három gímszarvast, három vadkant leterített,
villámként ugro, sebzett párducra csapott le. (Ph. 60.)

Oroszlán, párduc — Magyarországon? Ez azonban nem fordítói tévedés, ezt Taurinus „követte el”. A fordítónak ilyenkor is azt kell fordítania, ami az eredetiben van, az eredeti pedig a következő:

... saltusque audet penetrare repostos
Audet et a catulis impastam excire leaenam,
Enixam in stabulis ursam, montanaque monstra.
Tres cervos totidemque apros per devia fixit,
Fixit fulmineum properantem ad vulnera pardum. (St. IV. 422—426.)

... bátran tör berkek nyugodalmas ölére, „s van bátorsága a kicsinyei mellől felriasztani az éhes oroszlánt,³⁶ a tanyáján szülő anyamedvét és más hegyi szörnyeket. Az úttól félreeső helyeken leterített három szarvast és ugyanannyi vadkant, és leterített egy párducot is, pedig az villámgyorsan ugrik az áldozatára.”

A vadászat után Dózsa megnyugodva hazatér:

Büvik a népek elől; jó zsákmánnyal rakodottan
megtér dús, pompás sátrába, ahol lakozik most
s éli megint a szokott, vig sardanapáli világot. (Ph. 60.)

Csakhogy Dózsa nem lopva megy haza zsákmányával, hanem „a baljós jelenetről elfeledkezve, és a gazdag zsákmányát cipelve örvendezik (vagy: ... és megrakodva gazdag zsákmányának örvendő):”

Oblitus spectri spoliisque oneratus opimis
Gestit... (St. IV. 427—428.)

A spectrum jelentése: tünemény, látomás, jelenés; a gestio 4 (örvend) nem azonos a gesto 1 (hord, visel) igével.

A IV. könyvből még egy sort kell kijavítanunk, azt, amely a „sardanapáli világ” után következik, tehát Dózsáról, a mulató Dózsáról rajzol képet.

Bár hiú és gögös, mégis faragatlan egy ember,
míg a tilinkó szól, lejt rá, de paraszti a tánca,
mindkét lábával dobbantgat a földön... (Ph. 60.)

Már az „egy” névelő sem tetszik nekünk, de most nem törődünk vele, a tartalmat vizsgáljuk. Ha hiú és gögös valaki, akkor már nem lehet faragatlan? És fordítva: ha faragatlan, már nem lehet hiú és gögös? Nemigen lehet ezt a szembeállítást megérteni, dehát mindegy, a fordítás ezt állítja: Dózsa hiú is, gögös is, faragatlan is. Az eredetiben másképpen van:

Ut rudis inflatum premit utricularius utrem,
Ad buxi numerum saltus imitatus agrestes
Tellurem parili pulsat pede... (St. IV. 430—432.)

Magyarul: „Amikor egy paraszti dudás nyomkodni kezdi a felfújott tömlőjét, a duda hangjaira falusi ugrálást utánozva, két lábbal döngöti a földet.” Itt bizony a dudás a faragatlan,³⁷ Dózsa pedig se nem hiú, se nem gögös, csak egyszerűen természetes ember.

³⁶ MÁRKI S. még rosszabbul fordítja: „Fölhajtá a vadász ebek által messzire űzött Nőarszlánt.” (Kath. Sz. 1889. 233.)

³⁷ MÁRKI S.-nál is: „És a miképpen fújja a nótát a faragatlan, durva dudás...” Uo.

V. könyv

Taurinus 1517-ben gazdát cserélt, Bakócz mellől Várdai Ferenc erdélyi püspök szolgálatába állt. Itt írta meg a *Stauromachia* ötödik könyvét. Aligha lehet véletlen, hogy ez az ének éppen Várdai beszédével kezdődik, s hogy az ő szavainak hatására indul Zápolya Temesvár alá és győz. Várdai így végzi beszédét:

... A király csakis úgy lehet úr, ha
dolgain és a vezér. S a derék úr dolga aként megy,
mennyre jó vagy rossz; s inkább ha a rossz fele hajlik,
dolga nem is lesz jó: amit elnyer, az újra veszendő.
Ostoba vajdának nem lesz tartós az uralma.
Nagy vereséggel jár, nem biztos birtok a rablás,
s főrend és polgár nem uralja sokáig a fegyvert. (Ph. 61.)

A nehézkes mondatok magyarázgatása helyett jobb, ha közöljük a latin szöveget, majd a magyar fordítást:

Rex alius non esse potest, quem non regit alma
Met ratio; pravis dominis tot pariet, iniquos
Affectus quot habet; quando male parta frequenter
Haud bene dispereunt, veniunt abeuntque vicissim.
Ignavi ducis imperium durabile non est
Nec servat raptum magnis sine stragibus orbem,
Saevitia proceres, qui cives morte gubernat. (St. V. 22–28.)

„Akit nem a legszelídebb hajlam vezérel, az nem lehet másoknak a királya, az annyi gonosz úrnak szolgál, ahány gonosz szenvedélye van; bizony a becstelenül szerzett dolgok gyakran becstelenül pusztulnak el, szerzik, veszítik őket — váltakozva. A jellemtelen vezér uralma sem lesz tartós, mert aki a főrendeket kegyetlenséggel, a polgárokat halállal kormányozza, az a rablott országot csak nagy mézszárlásokkal tudja megőrizni.”

Zápolya megérkezik a várhoz. Fényes páncélban jár, *zaporozik le ütése* (Ph. 62.). A latin szöveg másként mondja: ő kapja az ütéseket (crebros pertulit ictus, St. V. 53.). A csata forgatagában Dózsa igyekszik rendezni a megbomlott sorokat, de nem fohászokdva:

Szittkalt és átkát számos fohász elegyíti. (Ph. 63.)

Postquam inter saxum et sacrum sua vota iacerent. (St. V. 85.)

Az inter saxum et sacrum nem szitok és átok, hanem az áldozati szertartásokból vett szólás-mondás: áldozat és áldozókés között, vagyis: nagy szorultságban lenni. Az idézett sor fordítása tehát: „Miután az egész terve nagy bajba került...”

Dózsa az utolsó lehetőségig harcolt, kardja kicsorbult, lelőtték a lováról. Megkötözve kis odúba vetik, őrség van körülötte bőven.

Nagytestű ember s mégsem kap most eleséget,
nyomja sötét börtön, mozdulni se tud, bezsúfolva. (Ph. 64.)

Distentum crassa magnum farragine corpus
Robora multa premunt, multa strue membra recumbunt. (St. V. 114–115.)

„A sűrű abraktól (kásától?) megdagadt nagy testét sok tölgyfagerenda nyomja; a tagjai vastag almon nyugszanak.”

A borzalmas halál csak a földi szenvedéseknek vetett véget, Dózsának még az Alvilágban is bűnhődnie kell.

... lobogott, mint tűz a tüzekben.
Rettenetes nagy láng, nincs víz, ami ezt lelohaszsa;
nő, amiképpen a hold és csökken ugyancsak a holddal. (Ph. 69.)

Megint képzavar: a hold növeszti-csökkenti a lángot? Helyesen: „Ezt a tüzet még a hatalmas Neptunus sem olthatná el vizével — a Hold okozta áradások idején —, bármennyire megnövesse is azt, a dagály után meg apassza ugyanazt.” A latin szöveg igazol minket:

Ignis in igne ardet, quem non extingueret ingens
Ennosigaeus aqua lunaribus incrementis,
Augeat hanc quamvis auctamque coartet eandem. (St. V. 265–267.)

Dózsa halálával a parasztháború korántsem ért véget. Az ország különböző részein folytak még a csatározások, a *Stauromachia* mindezekből csak kettőt említ, a kolozsvári és a váradi ütközetet. A kolozsvári csata leírásában szokatlanul sok a fordítói tévedés. Ilyen mindjárt az első, a helyszínváltoztató mondat is.

Röpdös a győzelem, de ki tudja, hová visz a szárnya.
Járta a pusztító tábor környéke Kolozsvárt. (Ph. 69.)

Taurinus ezt írta: „A bizonytalan Győzelem ide-oda röpködve szárnyain, megszemléli a Kolozsvár környékét pusztító tábor”, azaz: lássuk, mi történik Kolozsvár mellett. Latinul:

... dubisque volans Victoria pennis
Castra Colosbarios vastantia lustrat agellos. (St. V. 269–270.)

Ezután négy sor következik, megdöbbenően felületes fordításban.

Már hetedízben nő, kerekül ki a hold karimája
és a vizes Halnak már Szűz hava hág a nyomába;
Mérleg jó idején lándzsák lódulnak előre
és az Oroszlán sem lát még egyebet, csak a fegyvert. (Ph. 69.)

Bár a zodiakus csillagképei nem fedik napra-pontosan a naptári hónapot, mégis kialakult egy — általában elfogadott — azonosítás, pl. Bika = április; Szűz = augusztus stb. Kezdjük tehát a Szűz havával, az augusztussal mint kiindulóponttal. Ez a hónap nehezen léphetne a Hal nyomába, mert a Hal a február hónapja. A kettejük közti távolságra vonatkozik a hetedízben megújuló Hold. A Mérleg „jó idején” nem lódulhatnak a lándzsák előre, mert a Mérleg (szeptember) még nincs itt, az Oroszlán (július) pedig nem láthat „még” fegyvert, mert már elmúlt. Ezeket a fegyvereket egyébként sehol sem látjuk az eredetiben:

Septima surgebant turgentis cornua Lunae,
Quando oriens Virgo Pisces descendere aquosos
Despicit et latas aequo libramine Lances
Submovet et fulvi protrudit terga Leonis. (St. V. 271–274.)

Magyarul: Már hetedízben nő, kerekül ki a hold karimája, „amikor a felkelő Szűz lenyugodni látja a vizes Halakat, visszatartja a Mérleg széles serpenyőit, a rőt Oroszlán hátát pedig előre taszítja.” Az előrelóduló lándzsákkal a szokásos szótévesztés történt: lancea = lándzsa; lanx = tál, csésze, mérlegserpenyő. Ezért kerül később a Júnótól elrabolt szent tárgyak közé váratlanul a lándzsa is (Ph. 73.) az áldozati tál (lances, St. V. 394.) helyett.

A nemesek táborában van Drágfy és Bánfy, „János mindkettő”. A Ph. 69–70. oldalán többször fölcserélődik a nevük. Drágfyból még hőst is csinál a fordító, amikor „...a paraszti kaszák közt dül vala szörnyű tömegben”, pedig a valóságban éppen őt intézik el — a földre zuhanásig (St. V. 296.).

A *Stauromachia* utolsó csatája Várad mellett zajlott le. A nemesek vezére, Tomori Pál, úgy vélte, hogy jobb „csalárd szavakkal” (fictis verbis, St. V. 356.), mint fegyverrel harcolni, ezért felszólította a jobbágyokat, tegyék le a fegyvert. Az egyezség megtörtént. A nemesek azonban — nem először — megszegik a szavukat.

Taurinus szerint földöntúli erők sugalmazták a szöszegést. Alig hangzott el ugyanis Tomori felszólítása, máris megjelent neki Zsigmond császár szelleme, és a csata folytatását-bevégzését javasolta. Zsigmond „szellemének” megjelenése nagyon is érthető — képletesen is! —, nem azért, mert Váradon volt eltemetve, hanem azért, mert annak idején ő sem szokta betartani a jobbágyoknak tett ígéreteit. A parasztok tehát lerakták a fegyvert, a nemesek viszont készülődnek „vad Mars viadalmára”.

Jupiter mindezt látja, és megsajnálja a parasztokat. Összehívja az isteneket, s előttük kéri meg Pallaszt:

... O sanctae moderatrix optima pacis,
Filia, supremis nisi mox medeare periclis
Agricolisque meis gratum latura iuvamen
Ad bellum tendas; actum est de plebe misella,
Quae mea sacro celebrat solennia ritu,
Quae Bacchum et Cererem observat, reveretur, adorat. (St. V. 371–376.)

„Ó, lányom, aki a szent békesség legfőbb megteremtője vagy, ha most nem hárítod el a végső veszélyt, s az én kedves parasztjaimnak segítséget nyújtva nem törzs háborúra, akkor elveszett ez a szerencsétlen nép, amely szent szokással üli meg az én ünnepeimet, s becsüli,

tiszteli, imádja Bacchust és Cerest.” Jupiter tehát a harcban látja a menekülés útját. És mit mond a fordítás? Az ellenkezőjét:

... Ó, lányom, szent békesség szerezője,
hogya a végső vészt nem gyógyítod, de azonnal,
és a parasztjaimat csak hadra uszítja kegyelmed,
akkor az én nyomorult népem végkép odavész már.
Ünnepi áldozatát akkor ki mutatja nekem be
és Bacchust s a Cerest ki imádja, ha ők odavesznek? (Ph. 72.)

Pallasz megtagadja apja kérését: „Még akkor sem segíteném ezt a népséget, ha már szét-szórva és megtörve látnám.”

Alme parens, nec, si fusam fractamque viderem
Hanc plebem, ferrem auxilium... (St. V. 378–379.)

A fordítás megint csavarint egy kicsit a válasz értelmén:

Kedves atyám, dehogy is nyújtok segédelmet a népnek,
addig, amíg nincsen megtörve meg összezúlva. (Ph. 72.)

Pallasz mindezt azzal indokolja, hogy a parasztok megvetik a szép tudományokat. Junó is hasonlóképpen beszél a gonosz népségről, amely lop, rabol és nem tiszteli őt. (Itt lopatja el a fordító Junó lándzsáját!) Ki is mondja kívánságát: e parasztság vesszen a főnemesek paripás csapatától (Ph. 73.). És Jupiter megváltoztatja véleményét, beleegyezik a parasztok pusztulásába. A csata — inkább mészárlás! — megkezdésére mennydörgéssel adja meg a jelet. Hát ez lett az adott szó, a békeigéret? — kérdezik megdöbbenve a parasztok. A nemesek azonban:

... Hadhoz készülve rohannak a népre,
mely gyámoltalan áll s föl sem készült a csatára.
Harc dühösséggel vívunk balvégzetű harcot.
Im, az utolsó harc és bére: igaz lesz a végünk.
Ez lesz a jobbágyok harcának is ime a vége. (Ph. 73–74.)

... qui cruda ad bella parati
Vulgus inermis petunt. Plebs improvisa futuri
Congressus saevo Mavorte infausta gerebat
Proelia et extremae iusta exequialia pugnae
Praebuit et finem posuit servilibus armis. (St. V. 424–428.)

Geréb László a gubacsi vereség mintájára önkritikát gyakoroltat a parasztokkal. Itt azonban a költő beszél, s a resignált hangján érezzük, hogy nem a nemesek oldalán áll. „...akik felkészülve a kegyetlen háborúra, megtámadják a védtelen (fegyvertelen) tömeget. A köznépet váratlanul érte az ütközet, és elkeseredett harcban vívta szerencsétlen csatáját; egyrészt az utolsó csatának is megadta az elkerülhetetlen halotti áldozatot, másrészt pedig be is fejezte paraszti háborúját.”

A harcoknak vége, eljött az ősz, s Astraea, az Igazság (l) haldokolva tűnik el a távoli vizekben. Elégikus hang, aligha véletlen. A fordítás vajmi keveset ad belőle vissza.

Már hetedizben telt meg a hold vöröses karimája
és égről lebukott s a vizekbe vészett el a csillag;
almákkal nehezült a fa ága, Pomóna megáldja.
Külső városi fal rejtette sután a lopókat. (Ph. 74.)

Rosida septenis complebat cornibus orbem
Luna, ubi Tartesias moriens Astraea sub undas
Occidit et ramos pomis Pomona gravatos
Suffulcit furesque timens pomeria claudit. (St. V. 430–433.)

Magyarul: „A harmatos Hold már hetedszer kerekedett ki szarvai között, amikor a szűz Astraea csillaga haldokolva merült el a tartéziai hullámokban. Pomóna alátámasztja az almák-tól nehezült ágakat, a városfalakat pedig bezárja, mert fél a tolvajoktól.”

Most már az istenek is akarják a békét. A letarolt Magyarország képét vetítik Jupiter elé:

Bárhova is pillantsz, embercsapatok rohadoznak,
vonva karókra, avagy szór úszköt s dúl a parasztság. (Ph. 74.)

Ennek a kiemelt fél sornak nyoma sincs az eredetiben. Taurinus itt a karóba húzott parasztok látványát teszi egy hasonlattal szemléletesebbé:

... haerent
Affixae sudibus turbae, ceu squamea apertis
Ponticus in mattis contorret monstra colonus. (St. V. 451—453.)

Magyarul: „... a fölnyársalt emberek úgy lógnak a karókon, ahogyan a pontuszi paraszt szárítja a tágas réteken a pikkelyes kigyókat.” Összehasonlításképpen megmutatjuk Márki Sándor fordítását is:

Mert hisz akárhova, merre tekintesz, imé, fakarókba
Húzza, egész seregek, kínlódnak. A parti lakos szint'
Így szárít halakat kiterített nádfonadékon. (Kath. Sz. 1889. 239.)

A matta lehet: gyékény is, hegyi rét is; a squameum monstrum inkább kigyó, mint hal. S mivel a mérges kigyókat szokták botra tűzni, a botot pedig beleszúrni a földbe, ez a kép közelebb áll a karóba húzott, kínlódó, aszalódó emberekhez, mint a gyékényre rakott halak száradása. A haerent (függnek) állítmány is inkább minket igazol.

*

Geréb László fordítását mi — minden hiányossága ellenére — értékes munkának tartjuk. Kérdemelte tiszteletünket nemcsak az úttörés bátorságával, az égető hiány pótlásával, hanem az izes nyelvélvel és a bravúros verselési technikájával is. Költő volt — jó és kevésbé jó értelem-ben egyaránt.

Elismerjük és tudjuk, hogy prózában fordítani könnyebb, mint versben. A hexameterbe nem lehet belegyömöszölni mindazt, ami az eredetiben benne van. Ezért — reméljük — soha sem azt kifogásoltuk, ami a műfordítás velejárója, az egyéni felfogást, a szép föhlenséget, hanem az értelmi eltérést, a fordítói tévedést.

Mivel a második kiadás és az antológia szövege azonos az 1946-os, ill. 1951-es Geréb-szöveg-gel, az általunk tárgyalt fordítói tévedések ezekre a kiadványokra is vonatkoznak.

Összegezésként egy kérdésre kell még feleletet adnunk: vajon a fordítói tévedések kijavítása után változik-e az eddig kialakult Taurinus-képünk? Természetesen változik, ha nem is látványosan s nem is egyformán minden részletében. Mi ugyanis a Taurinus-képet komplexumként fogjuk fel, beleértve a *Stauromachián*ak mint alkotásnak az értékelését, Taurinus állásfoglalását a nemesekkel, parasztokkal és Dózsaival kapcsolatban, és beletartozónak valljuk az eposz tudományos vagy szépirodalmi utóéletét is, a rá való hivatkozásokat, idézeteket stb. A fordítás természetesen — exegetikus voltánál fogva — befolyásolhatja nemcsak a kép részleteit, hanem az egész komplexumot is. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a fordítás sokkal szélesebb réteghez közvetít, mint az eredeti, s hogy mit közvetít, egyáltalán nem közömbös a számunkra.

Nekünk ugyanis a Dózsa-háborúval kapcsolatban csak az igazságra van szükségünk. Még kicsiségekben, még negativumokban is. Nem írhatjuk le tehát Dózsáról, hogy fecsegő, eszeveszett; megnőtt a szarva, búvik a népek elől; hiú, gőgös és faragatlan, ha mindez az eredetiben nincs meg vagy márga vonatkozik. Meg kell mentenünk minden hasonlatot, jelzöt, állítmányt, ami a parasztok bátorságát, Dózsa hősiességét emeli ki. Bántja a fülünket, ha arról értesülünk, hogy a parasztok kések mindenféle kalandra, holott Dózsa csak azt adja nekik parancsba, hogy válasszanak maguknak sokféleféleképpen használható fegyvereket. A nagylaki csata második napján a keresztések körbefogják az urakat, akik a hosszú kaszákkal szemben tehetetlenek. A fordító azonban megfordítja a helyzetet, szerinte a parasztok tehetetlenek. Várad mellett a becsapott jobbágyok önmagukat vádolják, pedig ott a költő beszél róluk — részvétellel. Nem értékes-e nekünk az a tény, hogy Pest lakosai nem ujjonganak akkor, amikor a gubacsi vereség után elhajtják előttük a foglyokat? Nem folytatjuk. Egy érdekes dolgot azonban megállapíthatunk: Geréb László saját maga ellen dolgozott. Hiszen ő volt az első, aki azt vallotta, hogy Taurinus titokban a parasztokkal érzett, a fordításában mégis érveket mellőzött el, amikkel — legalább részben — igazolhatta volna állítását. Érveket szalasztott el a nemesekkel kapcsolatban is, amikor akaratlanul kedvezőbb színben tüntette fel őket, mint a szerző. Taurinus pl. harácsoló hárpiaának nevezi a gazdagokat, kincseik között az éhhalálukat kívánja és a vagyonuk elvesztését. Mindebből a fordításban valami zavaros mitológiai-történelmi egyveleg kerekedett ki, amiben a nemesellenesség alig található meg. Hősökké magasztosítja Zápolyát és Drágyt akkor is, amikor nem azok, azt állítva róluk, hogy osztják, záporozzák az ütéseket, pedig akkor éppen őket abrikoltják — a parasztok.

Ronthatja — rontotta is! — Taurinus-képünket a fordításból vett idézetek jóhiszemű felhasználása is. Bírálatot kapott Taurinus pl. azért, mert tetteinek és szavainak szembeállításával lejáratja Dózst. Dózsa ugyanis azt hangoztatja, hogy ő sem különb a többinél, hogy kész megosztani mindenét másokkal, de amikor a vadászból visszatér, lopva teszi

meg az utat, csak hogy ne kelljen osztozkodnia másokkal. A IV. könyv tárgyalásakor láthattuk, hogy ez a hírhedt „lopva-hazatérés” a fordító tévedése.³⁸ A fordító tévedése az is, hogy a klastrombéli barátok „gyenge agyúak”, mégis Taurinus viseli érte az ódiumot.³⁹ Reméljük, hogy az eléggé negatív Taurinus-képünk valami keveset ezen a téren is módosulni fog.

Közel huszonöt éve hangzott el a kívánság, hogy a fordításba csúszott hibákat ki kell javítani. A tisztánlátás és a Taurinus-kép érdekében próbát tettünk a korrekcióra, de erre kötelezett a magyar fordításirodalom magas szintje és hitele is.⁴⁰

³⁸ V. KOVÁCS Sándor: A Dózsa-háború humanista eposza. ItK 1959.

³⁹ FEJÁ Géza: Eposz Dózsa Györgyről. Tiszatáj 1972. 6. sz.

⁴⁰ Tanulmányunk néhány részlete: Félrefordítások a Paraszti háborúban címen már megjelent. (A XV ker.-i Dózsa György Gimnázium Jubileumi Évkönyve. Bp. 1972.)